

атындагы Кыргыз улуттук университети. Ж. Баласагына

Диссертациялык кеңеш 08.23.666

Кол жазма катары

ДК 312.1

Мукамбаев Нурбек Жеембаевич

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КАЛКТЫ ӨНУКТУРУУ

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин доктору илимий даражасын алуу
үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2023

Иш эл аралык башкаруу, укук, финансы жана бизнес академиясынын
«Маалыматтык системалар кафедрасында жүргүзүлдү».

Илимий консультант: Саякбаева Айганыш Апышевна атындагы КУУнун
экономика илимдеринин доктору, профессор.

Ж. Баласагына

Расмий оппоненттери:

Жетекчи уюм:

ИШТИН ЖАЛПЫ СЫПАТТАМАСЫ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Туруктуу өнүгүү концепциясына ылайык, туруктуулуктун социалдык компоненти адамга багытталган. Адамдын өнүгүү концепциясынын алкагында адам өнүгүүнүн объектиси эмес, субъекти болуп калат. Демек, Кыргызстандын калкын өнүктүрүү Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүгө багытталган стратегиянын маанилүү жана актуалдуу категориясы болуп саналат.

Учурда (2020-жыл) Кыргызстандын калкы төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча айырмаланат: 24 промилле – төрөлүү коэффициенти; 6,1 промилле – өлүмдүн деңгээли; 6,0 промилле – никеге туруу коэффициенти; 1,4 промилле – ажырашуу коэффициенти; 71,3 жаш - жашоонун узактыгы; минус 4861 адам - миграциялык баланс.

Кыргыз Республикасын - 2040-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясына ылайык, Кыргыз Республикасынын экономикасынын үзгүлтүксүз өнүгүшүн камсыз кылуунун жогорку маанисинен улам ар бир жеке секторду өнүктүрүү маселелерин чечүү өнүгүүнү башкаруу системасынын изденүүчү бөлүгү болуп калат. буткул елкенун.

Чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектери: Р.Анкер, Б.Берелсон, М.Д.Бэйлс, Дж.Гэлбрейт, А.Коул, А.Митра, М.Молине, Г.Мирдал, Дж.Ноулз, Р.Салас, А.Сови, Б.М.Стампер. , Л.Таба, Г.Фарук, К.С.Срикантан жана башкалар калктын өнүгүүсүн социалдык, экономикалык жана экологиялык процесстерге таасир этүүчү факторлор менен байланыштырышат.

Калктын жалпы теориясынын өнүгүшүнө КМШ окумуштууларынын эмгектери зор салым кошкон: Е.Андреевдин, Е.Араб-Оглы, Л.Арутюнян, А.Боярский, Д.Валентей, А.Вишневский, Заславская, А.Кваша. , Г.Киселева, А.Котляр, О.Лармин, В.Медков, Н.Панкратиева, Н.Римашевская, Л.Рыбаковский, М.Сонин, В.Стешенко, Б.Урланис, Д.Шелестов, В.А.Щеренко жана башка көптөгөн окумуштуулар.

Калк, демография, социалдык коргоо жана иш менен камсыз кылуу маселелерин методологиялык жактан практикалык чечүүгө чейинки маселелердин кеңири чөйрөсү Кыргызстандын окумуштууларынын иштеп чыгууларын камтыды: Чернова Е.П., Кумскова Н.Х., Кумскова Г.В., Саякбаева А.А., В.Е. Савина, К.А. Алимов жана башкалар.

Изилдөөнүн негизги максаты, ушуга байланыштуу, калктын өнүгүүсүнүн теориялык жана методологиялык ыкмаларын талдоо, негизги илимий багыттарды аныктоо, келечектүү идеяларды талдоо жана негизги тенденцияларга, калктын компоненттерине жана алардын өзгөрүшүн аныктоочу көрсөткүчтөргө сандык баа берүү болуп саналат. .

Изилдөөнүн негизги ыкмасы - бул калктын көйгөйлөрүн жана ага карата жалпы теориялык көз караштарды изилдөөгө комплекстүү мамиле.

Коргоо үчүн сунушталган жыйынтыктар жана эмгектин илимий жаңылыгы биринчи жолу Кыргыз Республикасындагы калктын жалпы теориясынын калыптанышынын негизги ыкмаларын жана теориялык багыттарын комплекстүү талдоону камтыйт.

Эмгектин натыйжаларын окутууда пайдалануу жогорку окуу жайларында бул процессти калктын чөйрөсүндө гана эмес, ошондой эле калктын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүнүн айрым аспектилерин изилдеген коомдук жана табигый илимдер тармагында да өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет. кенири мааниде, анын ичинде социалдык жана табигый чөйрө.

Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсү али жетишээрлик деңгээлде изилдене элек.

Диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоо Кыргыз Республикасынын экономикасы үчүн калкты өнүктүрүү проблемасынын актуалдуулугун жогорулатуу менен, ошондой эле калктын өнүгүүсүнүн индикаторлорун жана тенденцияларын жөнгө салуу механизминин компоненттерин иштеп чыгуу зарылчылыгы менен шартталган. өнүктүрүү, демографиялык коопсуздук, ошондой эле бүтүндөй өлкөнүн өнүгүүсүнүн туруктуулугу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий программалар (долбоорлор) жана ири илимий долбоорлор менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну экономика тармагында жүргүзүлүп жаткан реформаларды чагылдырат жана 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын ишке ашырууга багытталган, ошондой эле Эл аралык академиянын илимий иштеринин темаларына тиешелүү. Менеджмент, укук, каржы жана бизнес.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Бул изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасынын калкынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча теориялык жана методологиялык жактан негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Бул максатка жетүү үчүн диссертациялык изилдөө төмөнкү негизги милдеттерди аныктады:

1. Калктын өнүгүүсүнүн илимий-теориялык негиздерин изилдөө жана анын негизги компонентин аныктоо;
2. Кыргызстандын демографиялык потенциалын жана анын негизги детерминанттарын өнүктүрүү;
3. Кыргызстандын калкынын төрөттүн жана жубайлык жүрүм-турумунун негизги тенденцияларын изилдөө;
4. Калктын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү негизги экзогендик факторлорго баа берүү;
5. Кыргызстандын калкынын миграциясынын учурдагы тенденцияларын бөлүп көрсөтүү;
6. Орто мөөнөттүү мезгилге Кыргыз Республикасынын калкынын санын жана структурасын болжолдоону сунуштоо;

7. Кыргыз Республикасынын региондорунун региондор боюнча рейтингин түзүү үчүн социалдык-экономикалык өнүгүүнүн интегралдык көрсөткүчүнүн динамикасын эсептөө жана талдоо;

8. Кыргыз Республикасында төрөттүн негизги факторлорунун ортосундагы байланыштын теориялык моделин сунуштоо жана алардын төрөткө тийгизген таасиринин деңгээлин аныктоо;

9. Кыргызстанда демографиялык өнүгүүнү башкаруу механизмдин компоненттерин иштеп чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсүн камсыз кылуучу негизги жоболордун теориялык жана методологиялык жактан негизделишинде турат, бул төмөнкү илимий натыйжаларды алууга мүмкүндүк берди:

- Кыргыз Республикасында демографиялык коопсуздуктун болушунун негизги шарттары сунушталды;

- Кыргызстандын демографиялык потенциалы менен демографиялык коопсуздугунун ортосундагы маанилүү байланыш негизделди;

- өлкөнүн коопсуздугунун негизги бөлүгү катары демографиялык коопсуздукту түзүү такталды;

- Кыргыз Республикасынын калкын өнүктүрүүгө системалуу мамиле сунушталды;

- Кыргыз Республикасынын калкынын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү факторлор негизделди жана аларга баа берүү жүргүзүлдү;

- Кыргыз Республикасынын азыркы тышкы миграциясынын негизги тенденцияларын эсептөө үчүн методологиялык ыкма сунушталды;

- төрөттүн, өлүмдүн жана миграциянын факторлорун эске алуу менен Кыргызстандын аялдарынын санынын болжолу түзүлдү;

- Кыргызстандын эркек калкынын болжолу аткарылды;

- Кыргызстандын калкынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн интегралдык көрсөткүчүнүн сандык баа берүүлөрү анын региондорун рейтингдештирүү үчүн эсептелген;

- төрөттүн жана анын негизги аныктоочу факторлорунун ортосундагы байланыштын статистикалык моделдери иштелип чыккан;

- Кыргыз Республикасынын калкынын өнүгүүсүн башкаруу механизмдин анын демографиялык коопсуздугун камсыз кылуучу компоненттери сунушталат.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси мына мында: иште формулировкаланган теориялык принциптер жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын экономикасынын социалдык секторун андан ары реформалоону, анын негизги аспектилерин камтыган реформаларды камсыз кылууга, ошондой эле экономиканы башкарууну башкарууга мүмкүндүк берет. Кыргыз Республикасынын калкын өнүктүрүү, анын туруктуу демографиялык

коопсуздугун камсыз кылуу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору андан аркы илимий-изилдөө иштеринин баштапкы негизи болуп кызмат кыла алат, ошондой эле калктын теориясы, демографиялык коопсуздук, калктын табигый кыймылы жана ага байланыштуу атайын курстар боюнча жаңы лекциялык курстарды иштеп чыгууда жана иштеп жаткандарды өркүндөтүүдө колдонулушу мүмкүн. .

Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн сунушталган интегралдык көрсөткүчү ЕАЭБге мүчө-өлкөлөрдүн калкынын туруктуу өнүгүү деңгээли боюнча рейтингин түзүү үчүн колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Илимий натыйжалардын экономикалык мааниси Кыргыз Республикасынын демографиялык коопсуздугунун туруктуулугун камсыз кылуу боюнча узак мөөнөттүү программаларды иштеп чыгуу боюнча конкреттүү сунуштарды даярдоодо, калктын жалпы өлүмүнө таасир этүүчү факторлорду баалоо, эсептөөлөрдү колдонуу үчүн чагылдырылат. азыркы тышкы миграциянын негизги тенденциялары, төрөттүн коэффициентинин болжолу, ошондой эле Кыргызстандагы эркектер менен аялдардын санын болжолдоо, Кыргыз Республикасындагы төрөткө таасир этүүчү факторлорду баалоо, экономикалык, социалдык жана демографиялык калктын туруктуу өнүгүүсүнө мониторинг жүргүзүү үчүн параметрлер. Диссертациянын негизги жоболору министрлик тарабынан колдонууга сунушталган....., алар жөнүндө ишке ашыруу сертификаты бар.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору. Коргоо үчүн сунушталган негизги жоболор:

-- калкты өнүктүрүүгө кеңири мамиле, анын ичинде өнүгүүнү пландаштырууда демографиялык өзгөрмөлөрдү, ошондой эле калкка багытталган социалдык-экономикалык аспектилерди тыгызыраак интеграциялоо;

--демографиялык потенциалдын касиеттерин талдоо жана аны классификациялоо өлкөдөгү демографиялык кырдаалды жөнгө салуу боюнча конкреттүү чараларды аныктоочу кырдаал;

--системалык мамиле - калкты туруктуу демографиялык коопсуздукка өтүүгө түрткү берүү анын өнүгүү процесстеринин өнүгүүсүнүн социалдык, экономикалык жана экологиялык шарттарын эске алууга тийиш болгон мамиле;

--Кыргыз Республикасынын калкынын жалпы өлүмүнүн деңгээлине таасир этүүчү факторлорду баалоо, алардын ичинен белгилүү бир мезгилде эң натыйжалуусун аныктоого жана өлкөдөгү өлүмдүн өзгөрүшүнүн болжолун моделдештирүү;

--методологиялык ыкмалар же критерийлер, алардын негизинде Кыргызстандын туруктуу демографиялык коопсуздугу бааланат. Бул

критерийлер камсыз кылуучу көрсөткүчтөрдү эсептөө үчүн методологиялык ыкмаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет

Кыргызстандын тышкы миграциясынын агымын аныктоочу негизги факторлорду аныктоого мүмкүндүк берген Кыргыз Республикасынын заманбап тышкы миграциясынын негизги тенденцияларын эсептөөнүн методологиялык ыкмасы. Бул ыкма өндүрүштүн айрым багыттарын өнүктүрүүнү колдоо аркылуу өндүрүүчүлөр жана керектөөчүлөр тарабынан суроо-талапка ээ болгон аймактык адистештирүүнү өнүктүрүүнү тартипке келтирүүгө жардам берет;

--төрөттүүлүктүн, өлүмдүн жана миграциянын факторлорун эске алуу менен Кыргызстандагы аялдардын саны боюнча болжолдуу көрсөткүчтөрдү эсептөө. Бул эсептөө Кыргыз Республикасындагы аялдардын санын так орто мөөнөттүү болжолдоого мүмкүндүк берет;

--төрөттүүлүктү, өлүмдү жана миграцияны эске алуу менен Кыргызстандагы эркектердин саны боюнча болжолдуу көрсөткүчтөрдү эсептөө. Бул эсептөө Кыргыз Республикасындагы эркектердин санын так орто мөөнөттүү болжолдоого мүмкүндүк берет;

--бул изилдөөнүн негизги методологиялык иштеп чыгууларын пайдаланууну камсыз кылуучу жана туруктуу демографиялык коопсуздуктун критерийлерин эске алган башкаруу ыкмаларынын жыйындысы. Башкаруудагы бул ыкмалар социалдык-экономикалык өнүгүүнү жана айлана-чөйрөнүн абалын эске алуу менен Кыргызстандын калкынын кайра өндүрүшүнө таасир этүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, бул ыкмалар 2040-стратегиясын толуктаган өнүгүүнү башкаруунун жалпы системасынын бир бөлүгү болуп калышы мүмкүн.

Өтүнмө ээсинин жеке салымы. Автор Кыргыз Республикасындагы калкты өнүктүрүүнүн теориялык, методологиялык жана практикалык аспектилерин жана коргоого коюлган бардык жоболорду изилдеген.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги теориялык жана практикалык жоболору жана натыйжалары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган жана бекитилген. Алардын ичинен: «Билим берүү жана илимдеги интеграция жана инновациялык процесстер: абалы, келечеги» (Бишкек, 2011) Республикалык конференциясы; Евразиялык экономика боюнча эл аралык конференция (Алматы, 2012); Эл аралык илимий-практикалык конференция «Бухгалтердик эсептин, финансылык отчеттуулуктун, аудиттин, тобокелдиктерди башкаруунун, статистиканын, мамлекеттик финансынын эл аралык стандарттары жана аларды колдонуу көйгөйлөрү» (Новосибирск, 2013); «Инновациялык экономика: теориядан практикага» Эл аралык илимий-практикалык конференция (Новосибирск, 2014); Студенттердин, магистрлердин, аспиранттардын жана окутуучулардын V Эл аралык илимий-практикалык конференциясы “Үзгүлтүксүз кесиптик билим берүү: теориядан

практикага” (Новосибирск, 2014); Бүткүл россиялык илим фестивалынын алкагында өткөрүлгөн студенттердин, аспиранттардын жана жаш окумуштуулардын эл аралык илимий-практикалык конференциясы (Новосибирск, 2015-ж.); Эл аралык илимий-практикалык конференция «Россия жана жаңы экономика: өнүгүүнүн негизги факторлору» (Новосибирск, 2016).

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасынын Улуттук аккредитациялоо комиссиясы тарабынан сунушталган журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын толук чагылдырылышы басылмаларда.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча автор КР УАКтын рецензиясынан өткөн ата мекендик жана россиялык журналдарда 16 илимий макала жарыялаган, алардын 15и РСКИге, бири Google Scholar программасына жалпы көлөмү 4,5 б.б. диссертациянын негизги мазмуну.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, 4 бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан, 139 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен, көлөмү 1,5 интервал менен 245 барактан турат, 43 таблицадан, 9 сүрөттөн турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун негиздейт, теманын мамлекеттик жана илимий программалар менен байланышы, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталат, илимий жаңылык даражасы аныкталат, иштин теориялык жана методологиялык мааниси аныкталат. ачылып, коргоого берилген негизги жоболор аныкталып, диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси негизделет.

«Экономиканын агрардык секторун туруктуу өнүктүрүүнүн теориялык негиздери» деген биринчи бөлүмдө туруктуу өнүгүүнүн негизги концепциялары берилген.

Литературага сереп салуу. Калктын өнүгүүсү - бул калктын сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрүнүн табигый процесси, ал адамзат коомунун өнүгүшүнө жараша татаалдашат. Бирок, ага байланыштуу бардык өзгөрүүлөрдү түшүндүрүү үчүн демография жетишсиз. Жетишсиздик 20-кылымдын экинчи жарымында курч боло баштаган. А.Сауви [104] калкты изилдөөгө башка илимдерди тартуу зарылчылыгы жөнүндөгү идеяны көтөргөн. Бул идея профессор Д.И.Валентейдин жетекчилиги астында Москва мамлекеттик университетинин экономика факультетинин Калк проблемаларын изилдөө борборунун иштеп чыгууларында толук чагылдырылып, комплекстүү мамилени - башка тектеш илимдерди активдүү тартууну сунуш кылган [15. 16]. Башкача айтканда, калк жөнүндөгү билимдер системасы тынымсыз өнүгүүдө.

Калк жөнүндөгү билимдерди тереңдетүү процессине экономикалык, тарыхый, социологиялык илим, этнография, калктын географиясы, социалдык гигиена,

юриспруденция менен тыгыз байланыштар көмөктөшөт. Бул илимдердин кесилишинде калктын экономикасы, популяция социологиясы, популяция генетикасы сыяктуу илимий багыттар өнүгө баштаган.

Калкты изилдеген илимдердин ортосундагы байланыш аларга экономикалык, социологиялык, географиялык жана башка илимдер системасында болуу менен бир эле учурда жалпы изилдөө объектисине ээ болгон жана жалпы принциптерге негизделген калк жөнүндө илимий билимдер системасынын бөлүгү болууга мүмкүндүк берет. аларды бириктирген билим. Тектеш илимдер өздөрүнүн методдорун колдонуу менен калктын иштөө жана өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн изилдешет.

Орус демографиялык адабиятында калк теориясынын өнүгүшү анын теориялык жана методологиялык аспектилерин терең изилдөө менен айырмаланат.

Илимдердин өз ара байланышынын теориялык маселелерин иштеп чыгууга Д.И.Валентей тарабынан редакцияланган «Калк жөнүндө билимдер системасы» деген жамааттык эмгек олуттуу салым кошкон. Анда орус илимий адабиятында биринчи жолу калк жөнүндөгү билимдер системасынын предмети формулировкаланган, калктын өнүгүү закон ченемдүүлүктөрү, анын ичинде демографиялык кайра өндүрүү [92].

О.В.Лармин «Калкты изилдөөнүн методологиялык проблемалары» деген эмгегинде популяциянын мыйзамдары үчүн төмөнкүдөй классификациялык схеманы сунуш кылган: конкреттүү социалдык-экономикалык шарттардан абстракцияланган калктын көбөйүшүнүн ар кандай параметрлеринин ортосундагы туруктуу, олуттуу байланыштарды каттаган сандык мыйзам ченемдүүлүктөр; жалпы коомдук өндүрүштүн (жана анын курамдык элементтеринин) кайра өндүрүү, отурукташуу жана миграция процесстери, калктын структурасындагы өзгөрүүлөр менен олуттуу байланыштарын ачып берүүчү калктын жеке экономикалык мыйзамдары; коомдук шарттардын бүтүндөй жыйындысы менен кайра өндүрүү, отурукташуу жана миграция процесстеринин, калктын структурасындагы өзгөрүүлөрдүн ортосундагы олуттуу байланыштарды көрсөткөн жеке социалдык-демографиялык мыйзам ченемдүүлүктөр; коомдук эндуруштун енугушу менен жалпы калктын енугушу-нун ортосундагы туруктуу өз ара байланыштарды ачып керсетуучү жалпы экономикалык закондор; социалдык шарттардын бүтүндөй жыйындысынын өзгөрүшү менен жалпы калктын өнүгүүсүнүн ортосундагы байланышты көрсөткөн эң жалпы социалдык-демографиялык мыйзамдар [65]. Ушул негизде калктын кыймылынын үч негизги түрүн көрсөткөн калктын структурасы аркылуу түзүлгөн демографиялык мыйзамдар үч негизги топко бөлүнөт:

- 1) калктын коомдук кыймылынын мыйзамдары;
- 2) калктын мейкиндиктеги кыймылынын мыйзамдары;
- 3) калктын табигый кыймылынын мыйзамдары.

Жалпысынан калктын мыйзамдары калктын белгилүү бир мыйзамдарынын системасы катары берилиши мүмкүн:

- 1) экономикалык мыйзамдар;
- 2) социалдык мыйзамдар;
- 3) демографиялык мыйзамдар [2].

Т.И.Заславская коомдук илимдердин методологиясын, посткоммунисттик кайра куруу процесстеринин теорияларын жана «механизмдерин» жана жалпысынан социалдык экономиканы, коомдук түзүлүштөгү жана адам потенциалындагы өзгөрүүлөрдү иштеп чыккан [42].

В.Г.Костаков социалдык саясатты жана анын жеке багыттарын иштеп чыккан [55].

Б.Ц.Урланис СССРдеги экономикалык демографиянын негиздөөчүлөрүнүн бири [112, 113, 114, 115, 116, 117, 118]. Анын эмгектеринин ичинен эксперттер узунунан демографиялык анализди колдонгон “Бир муундун тарыхы” монографиясын белгилешет [114].

Узундук талдоо – демографиялык процесстерди изилдөө ыкмасы, мында алар когорттордо, башкача айтканда, белгилүү бир демографиялык абалга бир убакта кирген адамдардын популяцияларында сүрөттөлөт жана талданат. Ошол эле учурда демографиялык окуялар табигый ырааттуулукта каралат.

Узундук анализдин артыкчылыгы демографиялык окуялардын календарын (башкача айтканда, когорттун жашоосунун мезгилине болгон окуялардын бөлүштүрүлүшүн) жана белгилүү бир шарттардын таасири астында бул календардагы өзгөрүүлөрдү изилдөө мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Ар кандай топтордогу демографиялык окуялардын жыштыгын алардын жашоосунун ар кандай этаптарында узунунан талдоо менен салыштырып, жашоо шарттарынын өзгөрүшүнүн демографиялык процесстердин динамикасына тийгизген таасири жөнүндө да, бул динамиканын өзү жөнүндө да туура түшүнүк алууга болот. .

Бул методдун кемчиликтери байкоонун натыйжалары реалдуу процесстерден “артта калууда”. Когорттун толук демографиялык тарыхы ал берилген демографиялык абалдан чыкканда гана белгилүү болот. Бул абалдан чыга элек когорттор үчүн окуялардын саны жөнүндө маалыматтар, "кесилген" сыяктуу. Ошондуктан, бул учурда индикаторлордун экстраполяциясын же “күтүлгөн” көрсөткүчтөрдү колдонуу зарыл.

Кыргызстанда калктын жана эмгек ресурстарынын проблемаларынын теориялык жана методологиялык маселелерин иштеп чыгууга Е.П.Чернова негизги салым кошкон [120].

Калктын социалдык-экономикалык жана демографиялык көйгөйлөрүн Н.Х.Кумскова иштеп чыккан [60].Г.В.Кумсков биринчи кезекте Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстердин өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдейт [61, 62].Саякбаева А.А. демографияны, ден соолукту, иш менен камсыз кылууну жана социалдык

жактан коргоону камтыган калктын өнүгүүсүнүн кеңири спектрин иштеп чыккан [98, 99, 100]. Постсоветтик экономикада коомдун эмгек потенциалын кайра өндүрүү маселелерин караган В.Е.Савиндин эмгектери Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн демографиялык проблемаларынын теориялык жана методологиялык аспектилерин чагылдырат [94].

Калктын социалдык-экономикалык мамилелер системасындагы ролу жана мааниси К.А.Алиевдин [2] эмгектеринде изилденет.

60-80-жылдары. Демографиялык өзгөрмөлөрдүн (демографиялык фактордун) экономикалык процесстерге тийгизген таасири проблемасы көп көңүл бурган. Демографиялык фактордун маанисин баалоодо аны системалуу түрдө кароо керектиги белгиленди [89].

Сандардын таасири, анын өсүү темптери, калктын жумуш менен камсыз болгондордун санына жана структурасына, эмгек өндүрүмдүүлүгүнө, керектөө деңгээлине, улуттук кирешени керектөөгө бөлүштүрүүгө тийгизген таасири талдоо жүргүзүүнүн негизги багыттары болуп саналат. жана топтоо фондулары, калктын кебейтуусунун оптималдуу турунун проблемасы, ошондой эле муундардын чарбалык салымы боюнча жер-жерлерде изилдеелер. Калктын жалпы теориясынын бул бөлүгүндө ар кандай илимий багыттагы мамилелерди эң аз өлчөмдө байкоого болот – алардын бардыгы «демографиялык багыт» менен тыгыз байланышта.

Калк – белгилүү бир аймакта жашаган адамдардын жыйындысы; алардын демографиялык жана социалдык-тарыхый мүнөздөмөлөрү.

Калкты мүнөздөгөн көрсөткүчтөр калктын саны, анын динамикасы, демографиялык процесстердин интенсивдүүлүгү: төрөлүү, өлүм, табигый өсүү, никеге туруу, отурукташуу, жыштык, урбанизация, миграция, жаш-жыныс курамы жана үй-бүлөлүк абал.

Калктын сапаты жамааттарга бириккен көптөгөн адамдардын ажырагыс менчиги болуп саналат, бул алардын турмуштук ишмердүүлүгүнүн коомдук натыйжалуулугунун деңгээлин аныктайт.

Сапаттык мүнөздөмөлөрдү, биринчи кезекте саламаттыкты сактоону жана билим берүүнү жакшыртуу калктын репродукциясынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга, башкача айтканда, өлүмдөрдүн жана төрөлүүлөрдүн абсолюттук санын кыскартуу менен калктын санын жана ал тургай анын өсүү темптерин сактоого мүмкүндүк берет.

Калктын өнүгүшү социалдык-экономикалык өнүгүүнүн органикалык компоненти болуп саналат. Өз кезегинде ал элемент катары калктын көбөйүшүн камтыйт.

Демографиялык факторлордун өз ара аракеттенүүсү менен аныкталган демографиялык процесстердин ички мыйзам ченемдүүлүктөрү бар, мисалы, никенин төрөткө таасири же жаш курактын өлүмгө тийгизген таасири. Бирок демографиялык өнүгүү кандай болот, мүмкүн болгон демографиялык

натыйжалардын кайсынысы реалдуулукка айланат, бул социалдык-экономикалык, экологиялык жана башка факторлорго көз каранды.

Тарыхта калктын көбөйүшүнүн бир нече түрү болгон. Калктын көбөйүшүнүн салттуу түрү. Бул типтин негизги айырмалоочу белгилери болуп физиологиялык максимумга (40–50%) жакындап келе жаткан төрөттүн өтө жогорку көрсөткүчтөрү жана жогорку төрөлүүнү «өчүрүү» менен, акыры калктын табигый өсүшүнүн төмөн болушуна алып келген өлүмдүн өтө жогорку көрсөткүчтөрү саналат. Демографтар көбөйүүнүн салттуу түрү менен анын негизги жөнгө салуучусу, мындайча айтканда, төрөттүн жогорку көрсөткүчтөрүн стимулдаган өлүм болгон деп эсептешет. Демографиялык процесстердин мындай жүрүшү менен дүйнө калкы өтө жай өсүүнү улантты. Популяциянын жаңы түрү. Бул таптакыр башка демографиялык кырдаалга көңүл буруу жана башка демографиялык механизмдерди колдонуу дегенди билдирет. Адамдын жаратылышка болгон көз карандылыгынын төмөндөшү, медицинанын жана саламаттыкты сактоонун жетишкендиктери, жашоо деңгээлинин жалпы жогорулашы өлүмдүн көрсөткүчүнүн байкаларлык төмөндөшүнө жана орточо жашоонун узактыгынын өсүшүнө алып келди, бул (төрөттүн жогорку деңгээлин сактоо менен) кар көчкүгө окшош. табигый өсүштүн өсүшү. Калктын көбөйүшүнүн азыркы түрүнүн маанилүү айырмалоочу белгилери катары үй-бүлөнү тандоо эркиндигин камсыз кылган демографиялык мамилелердин алда канча көбүрөөк активдүүлүгү жана ийкемдүүлүгү да каралышы керек.

Калктын көбөйүшүнүн түрлөрүнүн мындай өзгөрүшүн илимий түшүнүү демографиялык өтүү теориясынын пайда болушуна алып келди, анын негизги милдети төрөттүн, өлүмдүн жана калктын табигый өсүү процесстериндеги өзгөрүүлөрдүн ырааттуулугун жана мүнөзүн түшүндүрүү жана аныктоо болуп саналат. алардын узак мөөнөттүү тенденциялары. Көптөгөн окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан мындай демографиялык өтүүнүн жалпы схемасында анын төрт ырааттуу фазасы, этаптары же этаптары жазылган.

Ошентип, калктын категориясын аныктоонун негизги концептуалдык мамилелери калктын өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн, калктын кайра өндүрүшүнүн түрлөрүн, ошондой эле демографиялык процесстердин өзгөрүү перспективаларын камтыйт.

Калктын өнүгүүсү - бул калктын сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрүнүн табигый процесси, ал адамзат коомунун өнүгүшүнө жараша татаалдашат. Бирок, ага байланыштуу бардык өзгөрүүлөрдү түшүндүрүү үчүн демография жетишсиз.

Демографиялык процесстер калктын көбөйүү процесстери катары түшүнүлөт, ал тургай советтик демографиялык адабиятта да бул түшүнүктү чечмелөөдө эки жол болгон. Калктын кайра өндүрүшү сөздүн кеңири маанисинде калктын кыймылынын үч түрүн билдирген: табигый, аймактык жана социалдык.

Популяциянын көбөйүү процесстерин тар чечмелөө бул түшүнүктү калктын табигый кыймылынын процесстери менен чектейт.

Дал ушул позициялардан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн улуттук өкмөттөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүү пландарын иштеп чыгуунун практикалык маселелерин чечүүгө болгон мамилесинин чектөөлөрүн аныктоого болот, анткени өкмөттөр, эреже катары, бир гана экономиканын параметрлеринин катышын өзгөртүүгө тенденцияланышат. өлкөнүн өнүгүүсүнүн макроэкономикалык пропорциялары менен калктын табигый кыймылы.

Бирок, бизге Кыргызстан сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү демографиялык саясаттын концепцияларына сын көз караш менен талдоо жүргүзүүнүн реалдуу милдеттери көз карашынан алганда, демографиялык саясаттын концепциясын кеңейтилген чечмелөөдөн чыгуу керек окшойт.

Акыркы жарым кылымда жалпы өнүгүүнүн экономикалык жана социалдык факторлорунун көз карашынан демографияны изилдөөгө көңүл буруунун тенденциясы байкалды.

Ошентип, негизги демографиялык процесстер төрөт, өлүм жана миграция болуп саналат.

Көптөгөн демографиялык проблемаларды чечүү методдордун системасын колдонууну талап кылат, алардын арасында статистикалык жана математикалык методдор негизги орунду ээлейт, социологиялык методдор да акыркы мезгилде көбүрөөк колдонулууда.

Экономикалык демография – демографиянын экономикага демографиялык процесстердин таасирин изилдөөчү тармагы. Экономикалык демография алгач демографиялык процесстерге социалдык-экономикалык шарттардын таасирин да, социалдык-экономикалык динамикага демографиялык фактордун таасирин да караган. Бирок бара-бара биринчи багыт (көбүнчө түз таасир деп аталат) “таза” демографиянын изилдөө объектисине айланса, экономикалык демографиянын прерогативи демографиялык процесстерге экономикалык баа берүү (кайтарым таасир) болуп калды.

Калктын өнүгүшүндө жана кайра өндүрүшүндө реалдуу карама-каршылыктардан ажырап калуунун орун алган жогорку деңгээли калктын өнүгүүсүнүн моделдерине жана көрсөткүчтөрүнө жалпы аныктамалардан чыгууга мүмкүндүк берген жок. Калктын өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрүнүн системасы калктын кайра өндүрүшүнүн реалдуу жылыштарынын өзгөчөлүктөрүнүн, ошондой эле алардын социалдык-экономикалык жана экологиялык системалар менен байланыштарынын позициясынан ачылган эмес.

Экономиканын демографиялык процесстерге тийгизген таасири бир багыттуу (жалпы) жана циклдик. Узак мөөнөттүү тенденция жөндөмдүүлүктөрдүн жана муктаждыктардын жогорулашы менен, алардын

структурасынын өзгөрүшү менен, акырында өндүрүштүк күчтөрдүн өндүрүштүк талаптарына жараша, өндүргүч күчтөрдүн прогрессивдүү өнүгүшү менен байланышкан. Циклдик термелүүлөр өндүргүч күчтөрдүн өнүгүүсүнүн жаңы этаптарына өтүү менен байланышкан, анда калктын басымдуу бөлүгү аларга ыңгайлашуу маселеси курчуп, төрөлүүнүн убактылуу төмөндөшүнө, өлүмдүн жана оорунун көбөйүшүнө алып келген. , миграциялык мобилдүүлүктүн жогорулашы жана анын структуралык өзгөрүүлөрү.

Калктын өнүгүү жана көбөйүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоочу адамдардын ортосундагы мамилелерди талдоого басым жасоонун негизинде үй-бүлөнүн маанилүү ролу жарыяланган. Үй-бүлөгө, анын курамына жана түзүлүшүнө, ошол кездеги идеяларга ылайык, социалдык-экономикалык факторлордун системасы таасир этет, алар төмөнкүлөрдү камтыйт: илимий-техникалык революциянын шарттарында жумушчу күчүн кайра өндүрүүнүн сапатына талаптардын өсүшү. , аялдардын кесиптик ишке орношунун масштабы, жаштардын жана аялдардын экономикалык өз алдынчалуулугунун даражасы, коомдун социалдык-экономикалык бирдиги катары үй-бүлөнүн өзүнүн функцияларынын мүнөзү жана социалдык мааниси, үй-бүлө мүчөлөрүнүн керектөөлөрүнүн структурасы жана анын балдарга болгон муктаждыгына, турак-жай менен камсыз болушуна, кызмат керсетууну жана мектепке чейинки балдар мекемелерин енукутурууге, уй-буле бюджетине, пенсиялык системага, мамлекеттик жардамга, керектеенун коомдук фондуларынын есушуне, алардын структурасын жакшыртууга жана башкаларга тийгизген таасири.

Жеке маселелерди чечүү же процесстерди түшүндүрүү бирдиктүү методологиялык позициядан мурунку мезгилде иштелип чыккан түшүндүрмөлөрдү жана гипотезаларды алдын ала талдоо жана классификациялоого негизделиши керек (мисалы, шарттардын, факторлордун жана факторлордун системасын тарыхый талдоонун негизинде). демографиялык жүрүм-турумдун механизмдери). Калкты кайра өндүрүүнүн жана өнүктүрүүнүн бирдиктүү мазмундук концепцияларына, анын ичинде социалдык-экономикалык жана саясий кайра жаралуулардын процессинде, өлкөнүн калкын өнүктүрүү жана кайра өндүрүүнүн концепциясы, ошондой эле процессте аларды жалпылоо. климаттын өзгөрүшү же жашыл экономикага өтүү.

Мазмуну жагынан өлкөнүн калкын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу зарыл. Башкача айтканда, калктын сызыктуу эместигин жана көп варианттуу өнүгүүсүн таануу жана ушуга байланыштуу тандоо эркиндигинин даражасын, анын чектерин (экономикалык, социалдык, психологиялык, демографиялык ж.б.) калктын өнүгүшүнүн ар кандай этаптарында.

Калктын көп кырдуу өнүгүү идеясы бардык суроолорго жооп берген калктын өнүгүүсүнүн универсалдуу моделдерин («демографиялык өтүү» сыяктуу)

түзүүдөн принципалдуу баш тартууну жана аны уюштуруунун ар түрдүү формаларын таанууну болжолдойт. Анын үстүнө калктын өнүгүүсүнүн тарыхый калыптанган түрлөрүнө негизделген мындай көп түрдүүлүк азыркы учурда да жок болуп кетпейт. Жогоруда айтылгандардын баары калктын өнүгүүсүнүн дүйнөлүк тенденцияларын танууну билдирбейт, бирок анын жалпы теориясын түзүүнүн татаалдыгын көрсөтүп турат.

90-жылдардын башынан жогорку теориялык жана методологиялык деңгээлде. Калктын жалпы теориясынын эң маанилүү багыты – туруктуу өнүгүүнүн фактору жана критерийи катары адамдык потенциалдын сапаты менен байланышта калктын сапаты жана өнүгүүсү жаатындагы изилдөөлөр өнүгө баштады. БУУнун методологиясына ылайык, 1990-жылдан бери адамдык өнүгүү индексинин жылдык эсептөөлөрү жүргүзүлүп келет.

Өсүштүн жаңы сапатына өтүү менен байланышкан заманбап шарттарда анын негизги критерийи барган сайын салттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн өсүшү эмес, адамдык потенциалдын өнүгүшү, атап айтканда, калктын бир катар сапаттык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүшү (орточо жашоо узактыгы) болуп саналат. , гендердик айырмачылыктарды эске алуу менен билим деңгээли).

Социалдык өнүгүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк конференцияда (Копенгаген, 1995) дүйнөлүк коомчулукка учурдагы басымды экономикалык өсүштөн адамдын туруктуу өнүгүүсүнө которуу жана ушуга байланыштуу экономиканы өнүктүрүү үчүн бар деген принциптин негизинде өнүгүүнүн жаңы максаттарын иштеп чыгуу сунушталган. Экономикалык өнүгүү үчүн адамдардын эмес, адамдардын өнүгүшү.

Этникалык топтун же жамааттын демографиялык потенциалы (ДП) бул анын репродуктивдүү мүмкүнчүлүктөрү. Ал төмөнкүлөр менен аныкталат: а) коомчулуктагы репродуктивдүү активдүү өкүлдөрдүн саны жана б) алардын бала төрөө активдүүлүгү (балдар - үй-бүлөдөгү балдардын саны, жалпы КР ж.б.); Мындан тышкары, "а" жана "б" көрсөткүчтөрү кыска, орто жана узак мөөнөттүү (1-2 муундан кийин). Бул аныктама өлкөнүн же аймактын калкынын репродуктивдүү жөндөмдүүлүгүн эң объективдүү чагылдырат, бирок өлчөө бирдиктери жана башка демографиялык параметрлер менен салыштыруу жагынан тактоону талап кылат.

Мына ушундан келип чыгат, демографиялык потенциалдын сандык мүнөздөмөсү каралып жаткан мезгилдеги төрөт курагындагы калктын санына туура келет. Демографтар бул эсептөөлөр үчүн аялдардын санын колдонушат, бирок төрөт курагында эркектер менен аялдардын саны болжол менен бирдей экендигин белгилей кетүү керек, бул бирдиктүү жалпыланган курактык структураны колдонууга мүмкүндүк берет.

Демографиялык потенциалдын сапаттык мүнөздөмөсү калктын көбөйүү процессинин өндүрүмдүүлүгүн, башкача айтканда, табигый түрдө төрөт

курагындагы бир аялга төрөлгөн балдардын санын аныктайт. Демографияда бул параметр төрөлүү көрсөткүчү менен аныкталат.

Демографиялык потенциалга баа берүүнүн методикасы бар, анын жардамы менен төрөттүү курактагы топтордун популяциясынын саны ар кандай мезгилдерде тандалып алынган топтор төрөттүү калктын өлчөмүнүн убакыттын үзгүлтүксүз функциясын түзө тургандай аныкталат. Андан кийин демографиялык потенциал сандык мүнөздөмөнүн (бүткүл төрөттүү калктын жарымынын өлчөмү) анын сапаттык мүнөздөмөсү боюнча (бир аялга төрөттүн коэффициентин) продуктусу катары аныкталат, бул калктын репродукциясын 2012-жылдын кайсы гана учуруна болбосун аныктоого мүмкүндүк берет.

Демографиялык потенциал тигил же бул аймактын, өлкөнүн калкынын баалоонун мүнөздүү ролун аткарат, коомдун өнүгүү тарыхын, социалдык-экономикалык процесстерди, калктын жашоо шарттарын, каада-салттарды, үй-бүлө, топтук байланыштарды жана башка көптөгөн факторлорду эске алат. Төрөттүү курактардын санынын кумулятивдик ийри сызыгынын дагы бир өзгөчөлүгүн белгилей кетүү керек - бул муундун жашына барабар убакыт өткөндөн кийин гана (болжол менен 28 жаш) «иштей» баштаган репродуктивдүү функциянын тенденциясы. Бул, чындыгында, бала төрөөнүн запасы же потенциалы.

Демографиялык потенциалдын өзүнүн өлчөө бирдиктери бар. Бул абсолюттук бирдик – бир жылда төрөлгөн балдардын саны, ал эми салыштырмалуу бирдик – бул жылы төрөлгөн балдардын санынын төрөттүү калктын санына карата катышы. Белгилеп кетсек, аналогия боюнча миграциянын демографиялык потенциалына баа берүүгө болот, анын компоненттеринин статистикалык эсеби көптөн бери жүргүзүлүп келет.

Бул ыкма калктын демографиясынын жаңыланган болжолдоолоруна мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда калктын табигый кыймылына гана эмес, миграцияга, эмгекке, социалдык-экономикалык процесстерге да колдонула турган жаңы методологиялык база түзүлүүдө.

Экинчи глава “Кыргызстандын демографиялык коопсуздугу жана анын негизги көрсөткүчтөрү”. Изилдөө объектиси. Изилдөөнүн объектиси болуп калктын өнүгүүсүнүн негизги процесстери саналат.

Окуу предмети. Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында калктын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча негизги методологиялык ыкмалар жана практикалык эсептөөлөрдүн натыйжалары саналат.

«Материалдык жана изилдөө методдору». Диссертациялык иште төмөндөгү изилдөө материалдары пайдаланылды: статистикалык жыйнактар, басылмалар жана Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин динамикалык таблицалары; Евразия экономикалык комиссиясынын статистикалык материалдары; Орусиянын статистика боюнча мамлекеттик комитетинин жыйнактары; Эл аралык донор уюмдардын статистикалык материалдары Дүйнөлүк банктын ачык маалыматтары ж.б. Мындан тышкары,

биз төмөнкү мамлекеттик программалардын материалдарын изилдеп чыктык: 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы.

Бул иште изилдөөлөрдү жүргүзүүдө талдоо жүргүзүүнүн төмөнкүдөй ыкмалары колдонулган: көп факторлуу анализдин ыкмалары, экономикалык статистиканын ыкмалары (динамикалык катарлар жана алардын жакындашуусу, орточо жана салыштырмалуу чоңдуктары, группалаштыруу, графикалык жана индекстик методдор), ошондой эле математикалык жана статистикалык методдор (корреляциялык анализ, регрессия). Мындан тышкары талаа изилдөө ыкмалары колдонулган (анкета, оозеки сурамжылоо, интервью).

Депопуляциянын төмөн деңгээли калктын санына түздөн-түз таасирин тийгизет жана субъекттин мамлекеттүүлүгүнө коркунуч туудурат. Бул категориянын кыйыр таасири калктын аймагы боюнча бирдей эмес таралышы (жыштыгы) болушу мүмкүн.

Калктын карылыгы жана анын гендердик курактык оптималдуулугун жоготуу калктын структурасына таасирин тийгизип, курактык, гендердик жана улуттук курамы боюнча терс көрүнүштөрдү (улгайган адамдардын көбөйүшү, тигил же бул гендердик категориянын басымдуулук кылышы, моноэтникалык калктын курамы).

Карыган калктын фискалдык кесепеттери саламаттыкты сактоого, узак мөөнөттүү камкордукка, пенсияга жана экономикалык ишмердикке кеткен чыгымдарга байланыштуу. Иш жүзүндө жеке сектору жок борборлоштурулган пландуу системада карылык боюнча пенсиялардын жана ден соолукту чыңдоо боюнча пособиелердин басымдуу бөлүгү мамлекеттик бюджеттин эсебинен каржыланган. Жаңы рыноктук шарттарда жана жаңы демографиялык кырдаалда көптөгөн өлкөлөр бюджеттин жүгүн жеңилдетүү максатында жеке булактардан каржылануучу социалдык камсыздандыруу системасынын экинчи жана үчүнчү деңгээлин киргизүүдө.

Фискалдык туруктуулук менен улгайган калктын жетиштүү кирешесин камсыз кылуунун ортосундагы карама-каршылыкты түзө турган саясаттын варианттары пенсияга болгон мамлекеттик чыгымдарды кыскартуу, медициналык кызмат көрсөтүүлөрдүн наркын камтыган, иштөө мөөнөтүн узартуу, топтолгон пенсиянын өлчөмүн көбөйтүү, төрөттүн өсүшүн стимулдаштырууну камтыйт. чендерди жана иммиграцияны жогорулатуу. Адатта бул варианттардын тигил же бул айкалышын колдонуу зарыл.

Технологиялык прогрессти тездетүү үчүн билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана экономикалык жактан активдүү калктын үлүшүн көбөйтүү калктын карылышынан келип чыккан көйгөйлөрдү кантип жеңилдете алат деген негизги саясат маселеси. Европа жана Борбордук Азия чөлкөмүндөгү жаш өлкөлөр эмгекке жарамдуу калктын санын көбөйтүү жана билим деңгээли

менен өлчөнгөн адамдык капиталдын өзгөрүшүнө ылайык, азыраак билимдүү топторду билимдүү адамдар менен алмаштыруу аркылуу эки эсе демографиялык пайда ала алышат.

Калктын натыйжасыз миграциялык кыймылы (чыгаруу) калктын санына жана өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Репродукциянын кыскарышы популяциянын сандык өзгөчөлүктөрүнө түздөнтүз коркунуч келтирет.

Демографиялык коопсуздук (DS) ички жана тышкы демографиялык коркунучтарды чагылдырган категория катары өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги мүнөздөмөсү, негизи болуп саналат.

МБнын деңгээли жана анын өнүгүү тенденциялары “аймакта (штат, региондо) калктын көбөйүү процесстеринин туруктуулугу жана туруктуулугу жана калктын татыктуу жашоо шарттары жана өнүгүүсү камсыз кылынгандай болууга тийиш” [125].

Адатта, эксперттер демографиялык коркунучтарды калктын депопуляциясы (өлүмдүн төрөлүү көрсөткүчүнөн ашып кетиши), калктын картаюусу жана анын жаш-жыныстык оптималдуулугун жоготуу, жөнгө салынбаган миграциялык процесстер, үй-бүлө институтунун статусунун төмөндөшү, үй-бүлө институтунун статусунун төмөндөшү, үй-бүлөнүн табияты, үй-бүлө институтунун мүнөзү сыяктуу демографиялык коркунучтарды камтыйт. көбөйүү, ж.б. [59, 123].

Биздин оюбузча, демографиялык коопсуздуктун абалына сандык жана сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкү көрсөткүчтөрдү тандап алуу зарыл.

2.1-таблица – Демографиялык коопсуздуктун статистикалык көрсөткүчтөрү

Көрсөткүч, өлчөө бирдиги	Мазмуну
1. Туулгандагы орточо өмүрдүн узактыгы, жылдар	бул муундун бүткүл өмүрү бою жашы боюнча өлүм-житим кайсы жылдын деңгээлинде сакталган шартта, төрөлгөн муундагы адам орточо эсеп менен жашашы керек болгон жылдардын саны. көрсөткүчү эсептелген.
2. Калкты жоюу коэффициенти	өлгөндөрдүн санынын төрөлгөндөрдүн санына карата катышы
3. Ымыркайлардын өлүмүнүн коэффициенти, ‰	төрөлгөндөн кийин бир жылдын ичинде чарчап калган ымыркайлардын саны, миң жаңы төрөлгөн балага.
4. Табигый өсүш коэффициенти, ‰	төрөлүүнүн өлүмдүн көрсөткүчүнөн ашуусу, миң кишиге нормаланган.

5. Калктын төрөттүн жалпы коэффициенти, ‰	төрөлгөн балдардын орточо саны 15-49 жаштагы төрөт курагындагы аялдан төрөлгөн балдардын саны
6. Аялдардын репродукциясынын таза коэффициенти, ‰	бир аялдын өмүр бою орточо төрөлгөн кыздардын саны, мында төрөттүн туруктуу коэффициентин сактоо менен.
7. Демографиялык картаюу коэффициенти, %	60 (65) жаштан жогорку калктын жашоочулардын жалпы санына карата % катышы.
8. Эмгекке жарамсыз калктын эмгекке жарамдуу курактагы калктын демографиялык жүгү, %	эмгекке жарамдуу эмес курактагы адамдардын (пенсия курагындагы же эмгекке жарамдуу куракка жете элек адамдардын) санынын эмгекке жарамдуу курактагы адамдардын санына карата % катышы.
9. Миграциялык калктын өсүү темпи, ‰	келген жана кеткен адамдардын ортосундагы айырма катары миграциялык калктын өсүшүнүн катышы аймактын орточо калкынын санына.

Автор тарабынан түзүлгөн

Ар бир мамлекет өзүнүн туруктуу өнүгүүсүнүн негизги максаттарынын бири – демографиялык коопсуздукту камсыз кылуусу болууга тийиш экендиги айдан ачык, ага төмөнкүлөр менен баа берүүгө болот: (1) демографиялык коопсуздукту аныктоочу индекстердин (компоненттердин) системасын иштеп чыгуу; (2) анын компоненттеринин негизинде демографиялык коопсуздуктун интегралдык көрсөткүчүн иштеп чыгуу; (3) көрсөткүчтөрдү алардын жалпы көрсөткүчкө тийгизген таасири боюнча рейтингдештирүү; (4) МБнын көрсөткүчтөрүндөгү өзгөрүүлөрдүн тенденцияларын болжолдоо жана аларды стандарттык маанилерге жеткирүү.

Кыргыз Республикасындагы демографиялык кырдаалды төрөттүн, өлүмдүн жана табигый өсүштүн көрсөткүчтөрү боюнча талдоо менен калктын динамикасынын негизги көрсөткүчтөрү [26, 47] оң тенденцияга ээ экендигин белгилейбиз, тактап айтканда 2006-2020-жылдар аралыгында. 1000 жашоочуга төрөлгөндөрдүн саны 3,9%га же 23,1ден 24,0 промиллеге чейин көбөйүп, 2014-жылы эң жогорку чегине жеткен. 27,7 көрсөткүчү менен. Ошол эле мезгилде каза болгондордун саны 20%дан ашык кыскарган, 2019-жылы 7,4төн 5,2ге чейин туруктуу төмөндөө тенденциясы менен, бирок 2020-ж. посковиддин өсүшүнөн улам өлүм 17,3%га көбөйүп, 6,1 промилледи түзгөн. Ымыркайлардын өлүмү жарымынан көбүрөк кыскарып, 2000 миң сомду түздү. 14,4 адам Табигый өсүш 14,1%га өстү. Бирок, эгерде каралып жаткан мезгилди үч беш жылдык планга (2006-2010, 2011-2015, 2016-2020) бөлсөк, анда ар бир мезгил ичинде биздин көрсөткүчтөр төмөнкүдөй болот:

-- биринчи беш жылдыкта төрөлүү 16,1% өскөндүгүн көрсөтсө, экинчи беш жылдыкта 1,1%ке гана өсөт, үчүнчү беш жылдыкта 7,7%ке төмөндөйт.

-- биринчи эки беш жылдыкта өлүм бир калыпта 10,8 жана 10,7 пайызга төмөндөйт, ал эми үчүнчү беш жылдыкта Ковиддин өсүшүнөн улам 10,9 пайызга өсөт.

-- ымыркайлардын өлүмү биринчи беш жылдыкта 21,9%га кыскарган, ал эми экинчи жана үчүнчү беш жылдыктарда бул өлүмдүн көрсөткүчүнүн төмөндөөсү 13,3 жана 13,2 пайызга турукташкан.

-- табигый өсүш биринчи эки беш жылдыкта 18,7 жана 4,9 пайыз өсүш тенденциясын көрсөтсө, үчүнчү беш жылдыкта 13,2 пайызга төмөндөгөн.

Башкача айтканда, каралып жаткан көрсөткүчтөр боюнча Кыргыз Республикасындагы демографиялык өткөөл төрөттүн жана өлүмдүн көрсөткүчүнүн бир аз төмөндөшү менен байланышкан өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, ал эми акыркысы COVID-19 пандемиясына байланыштуу өсүштү көрсөттү.

2.2-таблица - 2006-2020-жылдар үчүн Кыргызстандагы демографиялык абал.

Жылдар	1000 кишиге төрөлгөндөр, ‰	1000 кишиге каза болгондор, ‰	1000 тирүү төрөлгөнгө 1 жашка чейинки каза болгон балдардын саны .	адам. табигый өсүү, ‰
2006	23,1	7,4	29,2	15,7
2007	23,4	7,2	30,6	16,2
2008	23,9	7,1	27,1	16,8
2009	25,2	6,7	25,0	18,5
2010	26,8	6,6	22,8	20,2
2011	27,1	6,5	21,0	20,6
2012	27,6	6,5	19,9	21,1
2013	27,2	6,1	19,9	21,1
2014	27,7	6,1	20,2	21,6
2015	27,4	5,8	18,2	21,6
2016	26,0	5,5	16,6	20,5
2017	24,8	5,4	15,6	19,4
2018	27,1	5,2	14,8	21,9
2019	26,9	5,2	15,1	21,7
2020	24,0	6,1	14,4	17,9

Эми биз демографиялык коопсуздуктун критерийлерин (2.3-таблица), биринчи кезекте, депопуляция коэффициентин карай баштасак болот. Аныктама боюнча бул көрсөткүч өлгөндөрдүн саны менен төрөлгөндөрдүн санына катышы катары эсептелет, анын критикалык мааниси 1 деп эсептелет [108, 123]. Биздин учурда ал 0,32ден 0,25ке чейин төмөндөдү, башкача айтканда, көрсөтүлгөн мезгил ичинде 26% га төмөндөдү жана 1ден кыйла аз бойдон калууда, бул критикалык көрсөткүчкө чейин өтө чоң аралыкты көрсөтүп турат. Бирок, каралып жаткан мезгил ичинде бул көрсөткүч

акырындык менен азайса, анда 2020-ж. мурунку жылга салыштырмалуу 0,19дан 0,25ке чейин 31%га секирик байкалды.

Калктын депопуляциясы төрөттүн жалпы коэффициенти менен байланышкан, анын критикалык мааниси 2,15ти түзөт, бул калктын жөнөкөй көбөйүшүн гана камсыз кылат [103]. Депопуляция менен катар демографтар калктын табигый өсүү темптерин эсептешет, бул калктын өсүү интенсивдүүлүгүнүн жалпы мүнөздөмөсү болуп саналат жана жылына 1000 калкка калктын табигый өсүү темпи менен өлчөнөт. Эгерде өлгөндөрдүн саны төрөлгөндөрдүн санынан ашып кетсе, бул коэффициент терс болушу мүмкүн. Калктын табигый өсүшүнүн төмөндөшүнүн себеби, биринчиден, калктын жалпы санынын азаюусу.

2.3-таблица – 2006-2020-жылдар үчүн Кыргызстандагы МБ көрсөткүчтөрүнүн динамикасы.

Көрсөткүчтөр	2006	2010	2015	2020	Динамикасы 2006-2020, %	Критик баалуулу ктар
Калкты жоюу коэффициенти	0,34	0,25	0,21	0,25	-26	1
Табигый өсүшүнүн коэффициенти , ‰	14,1	20,2	21,6	17,9	+26,9	Нет
Төрөттүн жалпы коэффициенти	2,5	3,06	3,19	3,05	+22	2,1
Таза репродукциянын коэффициенти	1,13	1,4	1,48	1,46	+29	1
Ымыркайлардын катышы өлүм, ‰	29,7	22,8	18,0	14,4	-48	6
Күтүлгөн өмүр узактыгы жыл	67,7	69,3	70,6	71,7	+5,9	83,3
Карылык фактору (1-январга карата), %	5,38	4,54	4,33	4,33	-19,5	-18
Демографиялык жүк мүмкүнчүлүгү чектелген калк үчүн эмгекке жарамдуу калк, %	70,7	68,1	66,5	74,3	+6	-60

Миграциянын деңгээли (пайда +, чыгуу -, 10000 калкка)	-0,0052	-0,0092	-0,0007	-0,0007	-86,5	Нет
---	---------	---------	---------	---------	-------	-----

Кыргызстанда бүгүнкү күндө төрөттүн жалпы коэффициенти төрөт курагындагы бир аялга 3,05 бала туура келет. Бул маани талап кылынган 2,15 деңгээлинен ашып кеткендиктен алгылыктуу болуп саналат жана анын жүрүм-туруму кооптонууну жаратпайт [59]. Өлкөдө төрөлүүнүн жетишээрлик жогору болушун коомдо калыптанган туруктуулук жана салттуу үй-бүлө институтунун жетишээрлик күчтүүлүгү менен түшүндүрүүгө болот. Кыргыз Республикасынын калкынын төрөлүүсүнүн өсүшү жана өлүмүнүн төмөндөшү мамлекеттин экономикалык, социалдык жана демографиялык саясат чөйрөсүндөгү аракеттеринин натыйжасы болуп саналат. Бүгүнкү күндө калктын бакубаттуулугунун жогорулашын, жашоо сапатынын жогорулашын, жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана башкалардын деңгээлинин төмөндөшүн камсыз кылган улуттук экономиканын туруктуу өнүгүшүн белгилей алабыз. Мисалы, 2006-2020-жылдарга. Калктын жан башына орточо кирешеси 400%дан ашык өскөн [64].

Кыргыз Республикасынын 2010, 2015 жана 2020-жылдардагы демографиялык абалы. абсолюттук туруктуу коопсуздук категориясына кирет, ал калктын депопуляциясынын, ымыркайлардын өлүмүнүн жана миграция балансынын төмөндөшү менен шартталган. Ошентип, МБ көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүшүнүн учурдагы тенденциялары жакынкы келечекте Кыргызстан демографиялык коопсуздуктун жогорку көрсөткүчү бар өлкө статусун сактап кала тургандыгын көрсөтүп турат.

Биздин оюбузча, адамдык потенциалды өнүктүрүүнүн региондук индексинин негизин ар бир адамга жекече түздөн-түз байланыштуу көрсөткүчтөр түзүүгө тийиш, атап айтканда:

- билимдин жана сабаттуулуктун индекси (квалификациялуу эмгекке жетүү);
- узак жашоонун индекси (ишке жөндөмдүүлүгү);
- киреше (эмгектин натыйжасы).

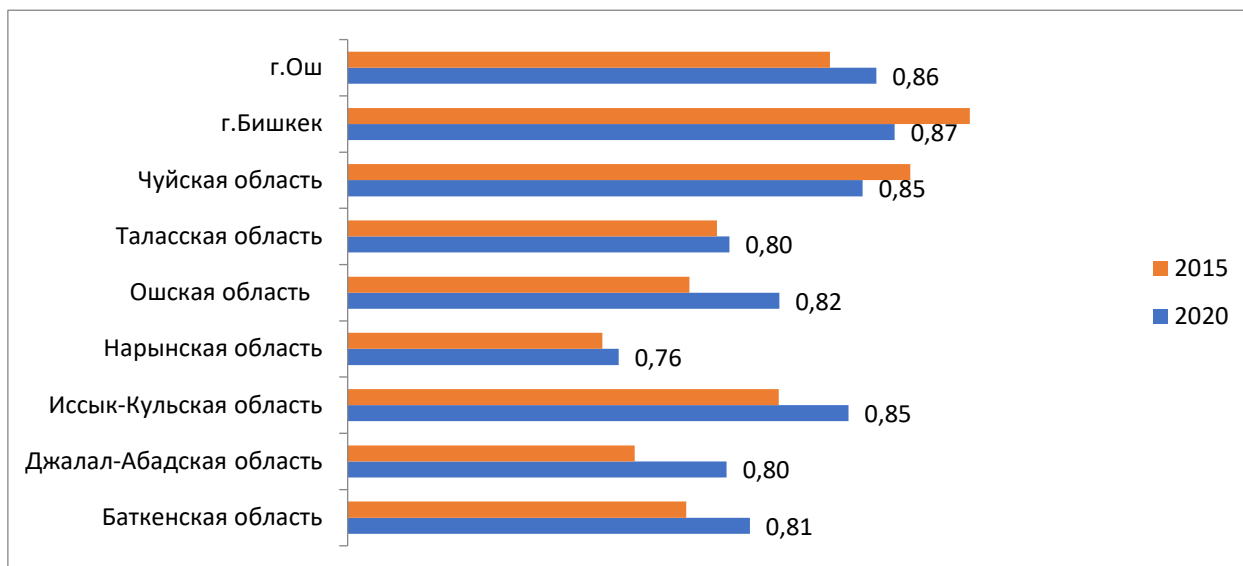
Кээ бир орус авторлору [1] өлкөнүн ичиндеги региондорго карата АӨИди эсептөөнүн жалпы кабыл алынган методологиясы парадоксалдуу натыйжаларды берерин белгилешет: Россиянын айрым аймактарында өнүккөн батыш өлкөлөрүнүн индексинен жогору көрсөткүч бар. Ошондуктан, өлкөнүн ичиндеги региондордун (региондордун) өнүгүшүнө баа берүү үчүн региондордун өнүгүү индекстерин түзүүчү көрсөткүчтөргө бир аз башкача мамиле кылуу зарыл. Биринчиден, паритеттик баалардагы ИДПнын экономикалык курамдык бөлүгү региондун экономикалык ишмердүүлүгүнүн эң объективдүү көрсөткүчү катары өлкөнүн валютасындагы жан башына орточо кирешеге алмаштырылышы керек. Биздин концепциябызда эмгек

мүмкүнчүлүгү катары мүнөздөлгөн иш менен камсыз болуу индекси дагы бир маанилүү көрсөткүчсүз региондук өнүгүүнүн реалдуу картинасын түзүү мүмкүн эмес деп эсептейбиз.

Ошентип, биз төрт көрсөткүчтөн турган орточо арифметикалык көрсөткүч катары өлкөнүн ичинде региондук өнүгүүнүн индексин түзүү ыкмасын сунуштайбыз. Бул индекс өнүгүүнүн салыштырмалуу көрсөткүчү болуп калат, бул биринчиден, аймактарды интеграцияланган көрсөткүч боюнча рейтингге коюуга мүмкүндүк берет, экинчиден, “идеалдуу” мааниден артта калганын көрсөтөт, үчүнчүдөн гана реалдуу өнүгүү деңгээлин көрсөтөт. аймактын. АӨИ компоненттерин эсептөө методологиясы белгилүү жана Кыргызстандын региондору (региондору) боюнча улуттук статистика [26] боюнча аларды эсептөөнүн натыйжалары таблицаларда келтирилген.

Таблица 2.8 - 2020-жылы Кыргыз Республикасынын региондору боюнча өнүктүрүүнүн модификацияланган индексинин мааниси

Региондор	Киреше индекси	Узак жашоо индекси	билим берүү индекси	Иш менен камсыз болуу индекси	Индекс өнүктүрүү индекси
Баткенская область	0,65	0,79	0,81	0,87	0,78
Джалал-Абадская область	0,59	0,80	0,731	0,92	0,76
Иссык-Кульская область	0,82	0,76	0,79	0,91	0,82
Нарынская область	0,62	0,76	0,72	0,90	0,75
Ошская область	0,72	0,79	0,682	0,93	0,78
Таласская область	0,65	0,78	0,792	0,96	0,80
Чуйская область	0,89	0,76	0,922	0,91	0,87
г.Бишкек	1,00	0,83	0,832	0,91	0,89
г.Ош	0,65	0,74	1	0,96	0,84

Күрүч. 2.3 2015 жана 2020-жылдарга эсептелген индекстерди салыштыруу 2015 жана 2020-жылдардагы маалыматтарды салыштыруу талдоо. Чүй облусунда, ошондой эле Бишкек шаарында 2020-жылга карата индекстер түзүлөөрүн көрсөтөт. 2015-жылдагы көрсөткүчтөрдөн ашкан жок.

Иш менен камсыз кылуунун терс ийкемдүүлүгү жумушсуздуктун төмөндөшү өнүгүү индексинин өсүшүнө алып келет жана тескерисинче. Алынган жыйынтыктар региондук өнүгүү индекси инерциялык көрсөткүчтөр экенин көрсөтүп турат, башкача айтканда, өнүгүү индексин 1%ке жогорулатуу үчүн аны аныктоочу факторлорду 1%дан ашык жогорулатуу керек.

Ошентип, биз сунуш кылып жаткан аймактардын (региондордун) социалдык-экономикалык өнүгүү индекстерин эсептөө методологиясын Кыргызстандын аймактарынын рейтингин түзүүдө жана облустук администрациялардын ишмердүүлүгүн баалоодо колдонсо болот.

Үчүнчү главада “Кыргызстандын турмуштук маанилүү статистикасынын өзгөрүү тенденциясын аныктоо” өлкө калкынын төрөттүн, өлүмдүн жана миграциясынын тенденцияларын карайт.

Төрөттүн фактордук көрсөткүчтөрүн тандоо алардын ортосундагы мүмкүн болгон өз ара байланышка эксперттик баа берүүнүн негизинде, ошондой эле изилдөө жүргүзүү үчүн жетиштүү көлөмдөгү статистикалык маалыматтын болушун эске алуу менен жүргүзүлгөн. Алдын ала талдоо натыйжада пайда болгон фактор тигил же бул даражада жакырчылыктын деңгээлине, жумушсуздуктун деңгээлине, калктын жан башына орточо жылдык кирешесине, турак-жайды ишке киргизүүгө, никенин деңгээлине, ажырашуулардын деңгээлине жана саламаттыкты сактоого мамлекеттик чыгашаларга жараша болорун аныктоого мүмкүндүк берди.

Башкача айтканда, биздин моделде у Кыргыз Республикасындагы калктын төрөлүү коэффициенти, %; x_1 – жакырчылыктын деңгээли, %; x_2 – жумушсуздуктун деңгээли, %; x_3 – киши башына орточо жылдык киреше, сом;

x_4 – турак жайларды ишке киргизүү, миң м²; x_5 – никеге туруу коэффициентини, %; x_6 – ажырашуу коэффициентини, %; x_7 - саламаттыкты сактоого кеткен чыгымдар, миллион сом.

Изилделип жаткан натыйжалык мүнөздөмө менен аныктоочу факторлордун көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланышты аныктоо үчүн эң маанилүү факторлор тандалып алынышы жана мультиколлинеардуулуктун болушуна талдоо жүргүзүлүшү керек, ал үчүн жупташтырылган корреляциянын матрицасын түзүү зарыл.

3.3-таблица - Жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7
y	1							
x_1	-0,30	1,00						
x_2	-0,24	0,90	1,00					
x_3	0,73	-0,80	-0,82	1,00				
x_4	0,61	-0,85	-0,84	0,96	1,00			
x_5	0,86	0,16	0,20	0,36	0,26	1,00		
x_6	-0,03	0,64	0,69	-0,51	-0,66	0,27	1,00	
x_7	0,83	-0,60	-0,64	0,94	0,89	0,59	-0,39	1,00

3.3-таблицадагы талдоо натыйжада пайда болгон у менен эки фактордун ортосундагы статистикалык маанилүү байланышты көрсөтөт: x_5 – калктын никеге туруу коэффициентини, x_7 – саламаттыкты сактоого кеткен чыгымдар, миллион сом. Анын үстүнө бул факторлордун таасири түздөн-түз, б.а. x_5 жана x_7 көбөйүшү менен төрөлүү да өсөт. Оригиналдуу матрица x_3 жана x_7 факторлорун кошпогондо, x_i факторлорунун ортосунда байланыштын жоктугун көрсөтөт, алардын ортосунда олуттуу байланыш бар (0,94), бирок биздин көз карандылыкта (1) биз x_7 көрсөткүчүн калтырабыз, анткени бул фактор у менен тыгыз байланышы бар.

Ошентип, биз моделибиздеги мультиколлинеардуулуктан арылдык. Башка факторлордун таасири статистикалык мааниге ээ эмес, бирок алар бул таасирдин сапаттык картинасын көрсөтөт. Жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана ажырашуулардын деңгээлинин өсүшү төрөлүүнүн төмөндөшүнө (тескери байланыш) алып келет, ал эми курулуп бүткөн турак жайлардын аянтынын көбөйүшү төрөтгүн көбөйүшүнө (түздөн-түз) алып келет деп айта алабыз. мамиле). Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен (1) мамилелер формасын алат

$$y = 10,64 + 1,64x_5 + 0,00021x_7 + \varepsilon \quad (2)$$

Сунушталган көз карандылыктын реалдуу картинага адекваттуулугун аныктоо үчүн Фишер критерийин (F-критерийи) эсептейбиз, H_0 гипотезасын текшерүү үчүн – байланыш сызыктуу эмес. Биздин моделдин Фишер критерийи $F = R^2 / (1 - R^2) * (n - m - 1 / m) = 45,52$ ге барабар, бул таблицадагы 4 маанисинен кыйла ашып кетет, ошону менен алдыга коюлган гипотезаны

четке кагат, б.а. Байланыш сызыктуу. a_1 жана a_2 коэффициенттеринин маанилүүлүгү Стьюденттин t-тестинин жардамы менен текшерилет. Биздин учурда, биз a_1 , a_2 коэффициенттери жана көз карандылыктын эркин мөөнөтү (2) берилген 95% деңгээлинде маанилүү экенин көрөбүз.

Корреляциялык жана регрессиялык талдоо идеологиясынын көз карашы боюнча эң ылайыктуусу эки факторлуу модель болуп саналат, мында аныктоочу факторлор болуп никенин деңгээли жана мамлекеттик бюджеттен саламаттыкты сактоого бөлүнгөн каражаттар саналат.

Бул модель үчүн орточо жакындоо катасы 1,7% түзөт. Корреляция коэффициентинин мааниси $R=0,95$, биримдикке жакын, изилденүүчү факторлордун ортосундагы дээрлик функционалдык байланышты көрсөтөт.

Сунушталган көз карандылык у көрсөткүчүнө белгиленген факторлордун таасирин сандык баалоого мүмкүндүк берет. Бул үчүн биз x_5 жана x_7 факторлору үчүн ийкемдүүлүктүн аныктамасын колдонобуз.

Көрүнүп тургандай, ийкемдүүлүк коэффициенттери x_5 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган чаралар көбүрөөк кирешеге ээ экендигин көрсөтүп турат. 1000 калкка үй-бүлө түзгөн жубайлардын санынын бир пайызга көбөйүшү төрөлүүнүн 0,5 пайызга өсүшүнө алып келет. Саламаттыкты сактоого кеткен чыгымдардын жогорулашына жооп азыраак болот.

Сунушталган модель өзүнүн адекваттуулугу жана маанилүүлүгү боюнча төрөттүн өзгөрүшүн иш жүзүндөгү талдоо жана болжолдоо, ошондой эле Кыргызстанда калктын санын өнүктүрүү жана үй-бүлө институтун бекемдөө стратегияларын иштеп чыгуу үчүн колдонулушу мүмкүн деп эсептейбиз.

Өлүмдүүлүк, төрөт менен катар популяция теориясынын эң маанилүү демографиялык көрсөткүчү болуп саналат. Бул көрсөткүчкө социалдык-экономикалык, экологиялык, климаттык, техногендик, маданий, саясий жана криминогендик мүнөздөгү көптөгөн факторлор таасир этет [8, 23].

Кыргызстандагы өлүмдүн көрсөткүчү башка мамлекеттердин арасында эң оор эмес. Ошентип, 2020-жылы Кыргыз Республикасында калктын өлүмүнүн жалпы көрсөткүчү 6,4 промилле/мин түздү, ал эми минималдуу көрсөткүч Катарда – 1,6 промилле, ал эми эң жогорку көрсөткүч Түштүк Суданда – 19,3 промилле болду. Дүйнө жүзүндөгү өлкөлөр боюнча орточо көрсөткүч миң адамга 8,6 өлүмдү түздү. Башкача айтканда, Кыргызстанды башка өлкөлөр менен салыштырсак, анын өлүмү орточо көрсөткүчтөн 25,5% төмөн [107].

Белгилей кетсек, 90-жылдардан бери калктын жалпы өлүмүнүн төмөндөшү менен канааттануу менен Кыргызстан математикалык моделдөөнүн негизинде бул коэффициенттин өзгөрүшүнө фактордук анализ эч качан жүргүзүлгөн эмес, башкача айтканда, мындай изилдөө абдан актуалдуу жана жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Мындан тышкары, биз экзогендик факторлордун жыйындысын карап чыгабыз, алар өлүмгө тийгизген таасиринин социалдык, экономикалык жана экологиялык аспектилерин чагылдырат.

Теориялык моделдин натыйжалык көрсөткүчү катары биз өлүмдүн жалпы коэффициентин алабыз, ал өлгөндөрдүн санынын белгилүү бир аймактын жашоочуларынын санына белгилүү бир убакыттын ичинде, эреже катары, бир жыл ичинде 1000 адамга карата катышы катары аныкталат. анын тургундары [8]. Моделди түзүү үчүн таасир этүүчү факторлор катары мамлекет жана коом жетиштүү таасир эте ала турган тышкы (экзогендик) факторлорду тандап алдык:

- 1). жакырчылыктын деңгээли, %;
- 2). жумушсуздуктун көрсөткүчү, %;
- 3). жан башына орточо жылдык киреше, сом;
- 4). 1000 калкка эсептегенде пенсионерлердин саны, адам.
- 5). эт керектөө, кг;
- 6). сүт керектөө, кг;
- 7). врачтардын, адамдардын саны;
- 8). жалпы оору, адамдар;
- 9). айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик чыгашалар, миллион сом.

Бул көрсөткүчтөрдүн баары көп өлчөмдүү, анткени алар социалдык, экономикалык жана экологиялык чөйрөлөрдү чагылдырат.

Курчап турган чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгашалары төмөнкүлөргө бөлүнөт: айлана-чөйрөнүн булганышына, коруктарга жана жаратылыш парктарына, жаныбарларды коргоого, өсүмдүктөрдү коргоого, эпизоотияга каршы иш-чараларга, ветеринардык диагностикага, химиялаштырууга, өсүмдүктөрдү коргоого жана карантинге, биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо боюнча башка кызматтарга. жана ландшафтты коргоо, курчап турган чөйрөнү коргоого байланыштуу илимий-изилдөө жана иштеп чыгуу иштери.

Белгилей кетсек, азыркы учурда экологиялык эффективдүүлүктү изилдөөдө эл аралык эксперттер ар бир өлкөнүн жетишкендиктерин анын экологиясынын абалы жана жаратылыш ресурстарын башкаруу боюнча 22 көрсөткүчтүн негизинде ченеп, жаратылыштын абалынын ар кандай аспектилерин чагылдырган 10 категориядагы курчап турган чөйрө жана анын экологиялык системаларынын жашоо жөндөмдүүлүгү, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, климаттын өзгөрүшүнө каршы күрөшүү, калктын саламаттыгы, экономикалык практика жана алардын айлана-чөйрөгө тийгизген оорчулугунун даражасы, ошондой эле экология жаатындагы мамлекеттик саясаттын натыйжалуулугу.

Мамлекеттик экологиялык саясаттын натыйжалуулугу иш жүзүндө аныкталган дүйнөдөгү эң экологиялык таза өлкөлөрдүн рейтингинде Кыргыз Республикасы 39,8 балл менен 105-орунда турат. Эгерде Кыргызстандын Борбордук Азия чөлкөмүндөгү коңшулары менен позициясын салыштыра турган болсок, Тажикстанды (114-орун, 38,2 упай) артта калтырат, бирок

Казакстанды (85-орун, 44,7 упай) жана Өзбекстанды (88-орун, 44,3 упай) артка калтырат [137]].

Өлүмдөрү курчап турган чөйрөнүн булганышы менен байланышкан адамдардын саны боюнча өлкөлөрдүн рейтингинде Кыргызстан мурдагы рейтингге ылайык, өлүмдүн көрсөткүчү 129,3 болгон Тажикстанга салыштырмалуу жакшыраак позицияны ээлейт (100 миң кишиге 110,7 адам). адам, Казакстан (62,7 адам) жана Өзбекстандан (81,1 адам) артта калган. Жалпысынан бул рейтинг 179 өлкө боюнча маалыматтарды берет, эң акыркы обзор [84] 2016-жылдын маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

Бул моделде: \hat{y} – Кыргыз Республикасындагы калктын өлүмү, ‰; x_1 – жакырчылыктын деңгээли, ‰; x_2 – жумушсуздуктун деңгээли, ‰; x_3 – киши башына орточо жылдык киреше, сом; x_4 – 1000 калкка эсептегенде пенсионерлердин саны, адам; x_5 – эт керектөө, кг; x_6 – сүт керектөө, кг; x_7 - дарыгерлердин саны, миң адам; x_8 – жалпы оору, адамдар; x_9 – айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик чыгашалар, миллион сом.

Күтүлгөн жыйынтык мүнөздөмөсү менен аныктоочу факторлордун көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланышты аныктоо үчүн эң маанилүү факторлор тандалып алынышы жана мультиколлинеардуулуктун болушуна талдоо жүргүзүлүшү керек, алар үчүн жупташтырылган корреляциянын матрицасын түзүү зарыл.

Таблицага анализ 3.7 у үч фактордон олуттуу көз карандылыгын көрсөтөт: x_3 - киши башына орточо киреше, x_7 - дарыгерлердин саны жана x_9 айлана-чөйрөнү коргоо боюнча чыгымдар. Ошол эле учурда бул факторлордун таасири тескери (-0,97, -0,97 жана -0,91), б.а. x_3 , x_7 жана x_9 көбөйүшү менен өлүмдүн деңгээли төмөндөйт. Башка факторлордун таасири статистикалык мааниге ээ эмес, бирок алар бул таасирдин сапаттык картинасын көрсөтөт.

3.7-таблица – Жуп корреляция коэффициенттеринин матрицасы

	y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9
y	1									
x_1	0.77	1.00								
x_2	0.88	0.92	1.00							
x_3	-0.97	-0.78	-0.92	1.00						
x_4	-0.34	-0.13	-0.37	0.46	1.00					
x_5	-0.61	-0.72	-0.76	0.69	0.28	1.00				
x_6	-0.20	-0.30	-0.21	0.13	-0.59	0.16	1.00			
x_7	-0.97	-0.82	-0.94	0.97	0.45	0.71	0.14	1.00		
x_8	0.58	0.86	0.70	-0.51	0.18	-0.47	-0.38	-0.62	1.00	
x_9	-0.91	-0.79	-0.78	0.84	0.12	0.51	0.34	0.85	-0.68	1.00

Жакырчылыктын жана жумушсуздуктун деңгээлинин өсүшү өлүмдүн көбөйүшүнө, ал эми этти жана сүттү керектөөнүн көбөйүшүнө (ДСУ

тарабынан сунушталган стандарттарга) жана пенсионерлердин саны өлүмдүн азайышына шарт түзөт деп айта алабыз. Колдо болгон изилдөөлөрдүн натыйжаларына карабастан, өлүм көрсөткүчү улгайган калктын курактык топторунда [130, 135] кыйыр же тескери, биздин учурда, пенсионерлердин санынын өлүмгө тийгизген таасири парадоксалдуу эмес, бирок түшүндүрүлөт. пенсионерлердин саны (ушул эле натыйжа менен 70 жаштан жогорку курактагы адамдардын тобун ала алат) тирүү адамдар менен көрсөтүлгөн. Демек, канчалык көп адам жашаса, өлүмдүн деңгээли ошончолук төмөн болот. Сунушталган көз карандылык у көрсөткүчүнө белгиленген факторлордун таасирин сандык баалоого мүмкүндүк берет. Бул үчүн биз x_3 жана x_9 факторлору үчүн ийкемдүүлүктүн аныктамасын колдонобуз.

$$\partial_{x_3} = a_1 \frac{\bar{x}_7}{\bar{y}} = 0.000031 \frac{44373.0}{6.06} = 0.27\%$$

$$\partial_{x_9} = a_2 \frac{\bar{x}_9}{\bar{y}} = 0.0012 \frac{700.67}{6.06} = 0.14\%$$

Бул модель үчүн эсептелген ийкемдүүлүк көрсөткүчтөрү x_3 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган чаралардын көбүрөөк кирешелүүлүгүн көрсөтүп турат. Бирок, белгилей кетүү керек, өлүмдүн деңгээли анын аргументтеринин ийкемдүү функциясы эмес. Башкача айтканда, аныктоочу факторлордун 1% га көбөйүшү менен натыйжадагы көрсөткүч (жалпы өлүм) пайыздын бир бөлүгүнө гана өзгөрөт.

Мындан тышкары, модель көз карандылыктын эркин термининин маанисин (2) көрсөтөт, анын семантикалык мазмуну x_3 жана x_9 факторлорунун нөлдүк маанилери менен 8,28% барабар болгон жалпы өлүмдүн максималдуу мүмкүн болгон маанисин көрсөтөт. Бул ошондой эле калктын жан башына түшкөн кирешенин жана айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын тандалган көрсөткүчтөрүнүн маанилүүлүгү жөнүндө айтып турат, анткени алардын нөлдүк мааниси менен 2019-жылы Кыргыз Республикасындагы калктын өлүмүнүн жалпы көрсөткүчү 1,6 эсеге көбөйөт (3.4-таблицаны караңыз).

Эгерде өлүмдүн реакциясын башка аныктоочу фактор менен салыштырсак, анда айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдардын көбөйүшү өлүмдүн жалпы көрсөткүчүнө бир аз азыраак таасирин тийгизет, башкача айтканда, калктын жан башына орточо кирешесин жогорулатууга багытталган чаралар көбүрөөк болот. натыйжалуу.

Ошентип, биз тандап алган регрессиялык талдоо ыкмасы жана экзогендик факторлор Кыргыз Республикасындагы калктын жалпы өлүмүнүн деңгээлинин өзгөрүшүнүн маңызын жана сандык мүнөздөмөлөрүн эң адекваттуу жана ар тараптуу ачып берет. Социалдык, экономикалык жана экологиялык аспектилердин контекстинде Кыргызстандын калкынын жалпы

өлүмүнүн деңгээли менен өлкөнүн тандалган өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы байланыш жөнүндөгү гипотезабыз ишенимдүү жана олуттуу эсептөө натыйжалары түрүндө тастыкталды.

Биздин эсептөөлөрүбүздүн практикалык мааниси Кыргызстандын калкын өнүктүрүү программалары жана демографиялык коопсуздугу үчүн жалпы өлүмдүн 0,27%га (жан башына орточо жылдык кирешенин 1%ке өсүшү менен) жана 0,14%га төмөндөшүн болжолдоого мүмкүндүк берет жана сунуштайбыз (айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын 1 процентке көбөйтүү менен.

Ошентип, калктын саламаттыгын калыптандырууда экзогендик да, эндогендик да факторлордун үлүштүк салымын аныктоо үчүн, ошондой эле калкты өнүктүрүү стратегияларын иштеп чыгуу үчүн эсептөөлөрдө колдонууга мүмкүндүк берүүчү методологиялык мамилелер баяндалган, корутундулар жана сунуштар түзүлгөн.

Миграциянын мотивдери абдан ар түрдүү болушу мүмкүн: ички жана тышкы, оң жана терс. Мигранттын өзүнө карата позитивдүү жагдайларга жашоонун сапатын жакшыртуу, билим берүү жана квалификацияны жогорулатуу чөйрөсүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алуу, социалдык абалдын өзгөрүшү жана башкалар менен байланышкан мотивдер болушу мүмкүн, терс жактарга аз айлык акы жана жашоо шарты, чектөөлөр кирет. творчестволык және гылыми потенциалды жузеге асырудагы мумк!нд!ктерд!, элеуметт!к программа-лардын жет!спеуш!л!г!

Ошондой эле миграциянын кесепети такыр башкача болушу мүмкүн. Булак өлкөнүн көз карашынан алганда, эмгек мигранттарынын кетиши, биринчи кезекте, эмгек рыногуна басымдын төмөндөшүнө, ИДПнын жана жеке кирешенин өсүшүнө, социалдык программаларга чыгымдардын кыскарышына, заманбап технологиялар жана жумушчулардын квалификациясынын деңгээлин жогорулатуу. Экинчи жагынан, бизде демографиялык жана эмгек ресурстарынын бир бөлүгүн жоготуу, мигранттарды кесиптик жана билим берүү боюнча мамлекеттик чыгымдардын жарым-жартылай компенсациялоо, ошондой эле демографиялык коопсуздук көрсөткүчтөрүнүн төмөндөшү бар.

Миграция агымы калктын сандык мүнөздөмөсүнө, анын демографиялык көрсөткүчтөрүнө жана категориялар боюнча түзүмүнө олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Эмгек миграциясы, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, донор-өлкөлөрдүн социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүнө олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн, ал эми алардын акчалай кирешелери ДБПнын үлүшүн түзөт жана бул өлкөлөрдүн калкынын реалдуу кирешелерине таасирин тийгизет.

Fig.3.1. Миграция балансынын динамикасы

Кыргыз Республикасынан Россия Федерациясына жана Казакстан Республикасына калктын агылып кетүүсүнүн учурдагы деңгээли 83% жогоруда аталган факторлор менен жана 17% моделде эске алынбаган башка факторлор менен түшүндүрүлөт. Эмгек акы экономикалык жактан активдүү калкка түздөн-түз тиешелүү категория болгондуктан, алынган натыйжаны төмөнкүчө чечмелесе болору айдан ачык: бүгүнкү мигранттардын жалпы санынын 83 пайызы эмгек мигранттары, ал эми калктын калган бөлүгүнүн мотивациясы. Кыргыз Республикасынан миграциянын социалдык, туристтик же жеке мотивдери бар.

«Кыргыз Республикасынын демографиялык өнүгүү перспективалары» деген төртүнчү главада калктын көбөйүшүнө баа берүүлөр жана өлкөнүн аялдарынын жана эркектеринин санынын болжолдору берилген.

Бул главада Кыргызстандын аял популяциясынын көбөйүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары берилген. Талдоо мезгили катары 2010-2020-жылдар тандалды.

Биз аялдардын тукум улоонун таза коэффициентин эсептеп чыктык, ал кээде таза алмаштыруу коэффициенти деп аталат. Ал негизинен төрөттүн жана өлүмдүн берилген деңгээлинде аялдардын репродуктивдүү мезгилинде төрөлгөн кыздардын орточо санын чагылдырат.

4.1-таблица – 2010-жылдагы аялдардын төрөттүн коэффициенти
Категориялар (жылдар) Төрөттүн курактык коэффициенти Төрөттүн дүн коэффициенти Калктын орточо санын эске алуу менен Төрөттүн таза коэффициенти Орто жаштагы категория 5*4

Категориялар (лет)	Төрөттүн курактык көрсөткүчтөрү	Төрөттүн дүн көрсөткүчтөрү	Берилген орточо сан	Төрөттүн таза коэффициенттери	жаштагы категория ортосу	5*4
A	1	2	3	4	5	6
15–19	0,03414	0,01666	0,97322	0,01621416	17,5	0,28375
20–24	0,18138	0,08851	0,97193	0,08602887	22,5	1,93565
25–29	0,17966	0,08767	0,96661	0,08474664	27,5	2,33053
30–34	0,12384	0,06043	0,96091	0,05807156	32,5	1,88733
35–39	0,07033	0,03432	0,95275	0,03269937	37,5	1,22623
40–44	0,02183	0,01065	0,94248	0,01004028	42,5	0,42671
45–49	0,00296	0,00144	0,92865	0,00134142	47,5	0,06372
S	0,61414	0,2997		0,28914229		8,15391
5*S	3,11897	1,52206		1,44571145		40,7696

Жогорудагы таблицага таянып, муун алмашуунун маанисин (аялдын биринчи кызын төрөгөн курагы) эсептөө оңой. Кыргызстандын аялдар калкы үчүн бул көрсөткүч 2010-ж. төмөнкүдөй эсептелген: $40,7696/1,4457=28,20$.

Таблица 4.2 - Табигый өсүш коэффициентинин маанилери

R_0	$Q/2$ Q менен	Q $Q/2$ сиз
0,3	-0,042	-0,043
0,4	-0,032	-0,033
0,5	-0,024	-0,025
0,6	-0,018	-0,018
0,7	-0,013	-0,013
0,8	-0,008	-0,008
0,9	-0,004	-0,004
1,1	0,003	0,003
1,2	0,007	0,007
1,3	0,009	0,009
1,4	0,012	0,012
1,5	0,015	0,014
1,6	0,017	0,017
1,7	0,019	0,019

Акыркы таблицаны талдоо көрсөткөндөй, төрөт көбөйгөн сайын Q көбөйөт, ал эми R_0 көбөйгөндө Q өсүү интенсивдүүлүгү байкаларлык төмөндөйт. Чынында, $R_0=1,1$ жана $R_0=1,2$ салыштырганда 133% өсүш берет, ал эми $R_0=1,4$ жана $R_0=1,5$ салыштыруу 40% өсүш көрсөтгү, б.а. аялдардын «биринчи» кыздарынын калктын санынын көбөйүшүнө кошкон салымы «экинчи», «үчүнчү» ж.б. Эми биз аялдардын репродуктивдүү активдүүлүгүн эске алуу менен өсүү темпин түзө алабыз:

$$Q = \ln(R_0)/T = \ln(1,4457)/28,2 = 0,0090 = 0,9\% - 2010\text{-ж.}$$

$$Q = \ln(1,472)/28,3 = 0,009 = 0,9\% - 2020\text{-жылга}$$

Алынган маалыматтардан көрүнүп тургандай, 2020-жылы 2010-жылга салыштырмалуу Q эч кандай өзгөрүү болгон эмес.

(3) түрүндөгү көз карандылыктын болушу Q -нун R_0 жана T -дан көз карандылыгынын сапаттык анализин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. R_0 жана T эки өзгөрмөсүнө Q ийкемдүүлүгүн эсептеп көрөлү.

$$E_R(Q) = R_0 * Q' / Q = 1 / \ln(R_0),$$

$$E_T(Q) = T * Q' / Q = -1.$$

Белгилүү болгондой, $0 < R_0 < 1$ баллы кууш репродукциянын пайда болушун билдирет, б.а. калктын саны кыскарууда ($Q < 0$). $R_0 = 1$ ($Q = 0$) болгондо бизде жөнөкөй репродукция болот, башкача айтканда популяциянын саны өзгөрбөйт. Эми $R_0 > 1$ ($Q > 0$) болгондо кеңейтилген репродукция ишке ашат.

Келгиле, биздин жыйынтыктарды карап көрөлү. Табигый өсүү коэффициентинин Q “муундардын узундугунун” өзгөрүшүнө реакциясы туруктуу жана көп багыттуу (минус белгиси), башкача айтканда калктын санынын белгиленген R_0 деңгээлинде өсүшү үчүн муундардын айлануу мезгилин кыскартуу зарыл.

Эми, берилген $T = 28$ үчүн $ER(Q)$ маанисинин көз карандылыгы 2-таблицада берилген, андан $0 < R_0 < 1$, ийкемдүүлүк $ER(Q) < 0$ жана R_0 үчүн көрүүгө болот. >1 , $E(Q) > 1$.

4.3-таблица - Берилген $T=28$ деги ийкемдүүлүктүн маанилери

R_0	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7
$E_{R^*}(Q)$	-0,8	-1,1	-1,4	-1,9	-2,8	-4,5	10,5	5,5	3,8	3	2,5	2,1	1,9

$R_0 < 0,4$ кичине маанилери үчүн муундун жүгүртүү узактыгын кыскартуу аркылуу калктын өсүшү боюнча кырдаалды жакшыртуу натыйжалуураак, ал эми $R_0 \geq 0,4$ үчүн төрөлүүнү жогорулатуучу чараларга артыкчылык берүү керек.

Каралып жаткан мезгил үчүн таза төрөттүн өзгөрүү структурасын аныктоочу индекстер системасын түзөлү:

$$1,452/1,445 = (1,452/1,435) * (1,435/1,445) = 1,012 * 0,993 = 1,005.$$

Алынган эсептөөлөр төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

-- $R_0 < 0,4$ болгондо генерациянын узактыгын кыскартуу аркылуу калктын өсүшүнүн абалын жакшыртуу натыйжалуураак, ал эми $R_0 \geq 0,4$ болгондо төрөлүүнү жогорулатуучу чараларга артыкчылык берүү керек;

-- аялдардын “биринчи” кыздарынын калктын санынын көбөйүшүнө салымы “экинчи”, “үчүнчү” ж.б. караганда жогору;

-- 2010-2020-жылдарга. Кыргызстанда аялдардын таза репродукциясы 0,5 пайызга өстү жана бул бир аз өсүштүн негизги фактору төрөттүн көбөйүшү болду.

Ошентип, алынган натыйжалар Кыргызстандын калкынын санынын өсүшү боюнча кырдаалды жакшыртуучу өлкөгө тиешелүү чараларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Бул жерде жаш курактык жана жалпы төрөттүн көрсөткүчтөрүнүн болжолдонгон маанилеринин таблицасы.

4.4-таблица – болжолдонгон жаш курагы жана төрөттүн жалпы коэффициенти

№	жылдар	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2026
1	15-19	42,18	42,45	42,71	42,98	43,24	43,51	44,05	46,12
2	20-24	195,1 3	198,2 9	201,5 0	204,7 6	208,0 8	211,4 5	218,3 5	236,1 8
3	25-29	182,4 2	184,6 0	186,2 2	189,0 6	194,3 3	193,6 3	193,6 3	202,4 0
4	30-34	125,4 9	126,9 5	127,4 1	128,3 7	129,3 5	130,3 3	132,3 2	137,0 0

5	35-39	70,55	71,10	71,63	72,19	72,74	73,30	74,43	77,01
8	Жалпы төрөлүү коэффициенти ри	3,19	3,24	3,27	3,31	3,34	3,38	3,43	3,6
		3,14	3,17	3,20	3,22	3,25	3,28	3,32	3,65
		3,21	3,26	3,32	3,37	3,43	3,48	3,59	3,81

Орто мөөнөттүү мезгилге адам жана эмгек ресурстарынын бир бөлүгү катары Кыргызстандын калкынын эркек жана аял санынын болжолу түзүлдү. Калктын санын болжолдоо маселелерин кароодо изилдөө объектисин аныктоочу негизги демографиялык факторлорду: төрөттү, өлүмдү жана миграцияны изилдөө менен байланышкан маселелерди чечүү зарыл.

Кыргызстандын калкынын санын болжолдоонун негизи болуп калктын жана социалдык топтордун келечектеги санын, жаш курагын жана жыныстык структурасын белгилөөнүн эң объективдүү жана бардык аспектилерин жана нюанстарын эске алуу менен жаштын жылышынын ыкмасы саналат. Көрсөтүлгөн изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн баштапкы чекит болуп Кыргыз Республикасынын 2009-2015-жылдарга демографиялык жылнамасынын маалыматтары алынды.

4.5-таблица.- Кыргыз Республикасындагы төрөттүн жалпы курактык коэффициенти

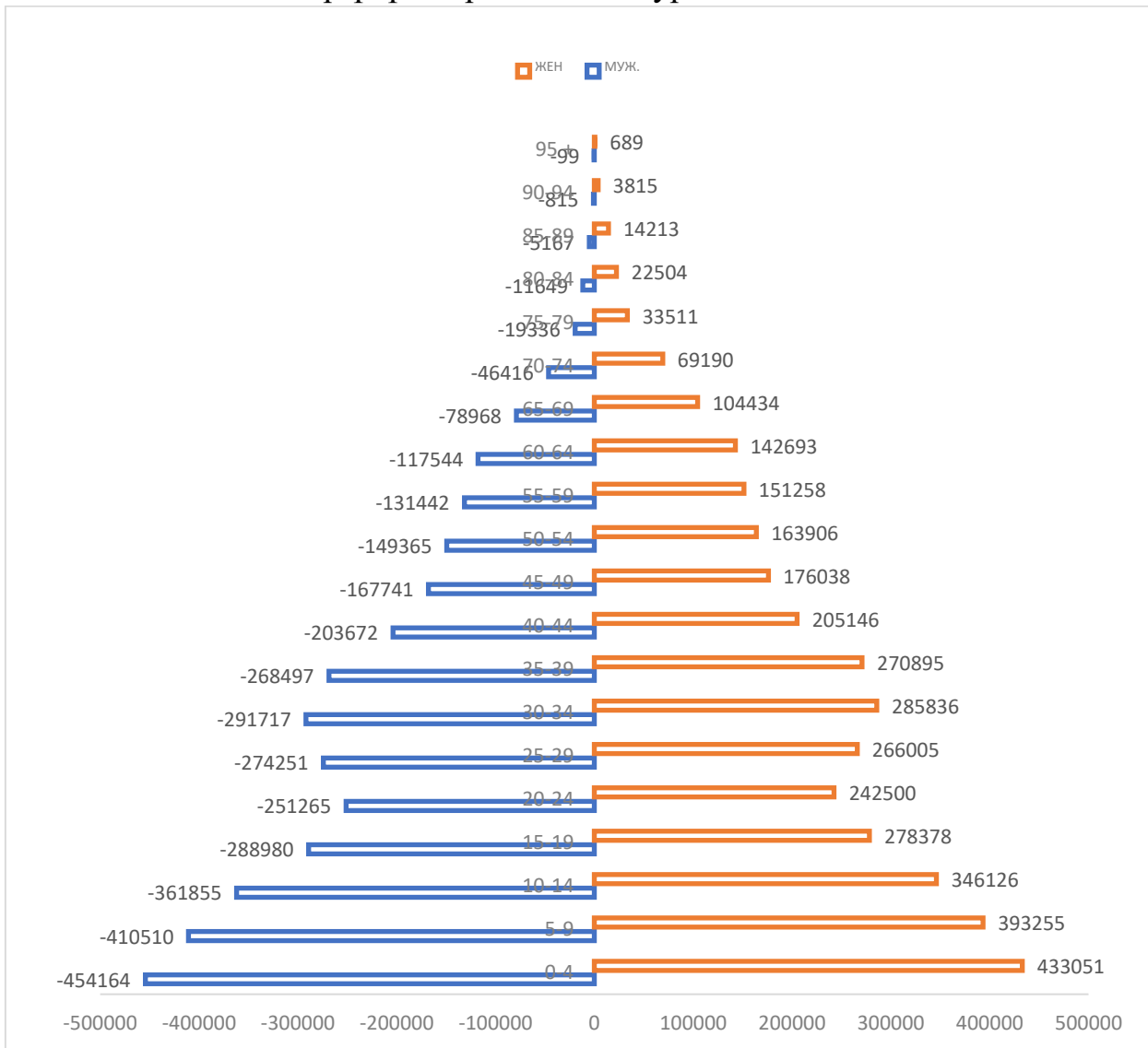
№ п/п	Курак топтор у, жылда р	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Прирост к-та рождае- мости по групам
1	15-19	34,14	41,41	42,05	41,93	43,34	42,20	1,015
2	20-24	182,38	185,92	192,44	192,02	200,85	200,77	1,024
3	25-29	179,66	176,01	178,12	173,44	174,57	173,34	0,993
4	30-34	123,84	122,67	125,10	124,55	128,47	128,72	1,009
5	35-39	70,33	69,10	70,42	70,01	70,91	72,51	1,002
6	40-44	21,83	21,44	22,47	21,60	21,42	21,41	0,995
7	45-49	2,96	3,22	2,62	2,44	2,10	2,30	0,910
Жалпы төрөлүү коэффициент ери		3,06	3,09	3,15	3,11	3,19	3,19	1.008

Прогноздун бул түрүнүн негизги милдеттери чечилди: калктын санынын өзгөрүшүнүн өлчөмүн жана динамикасын аныктоо, негизги

демографиялык факторлорго (өлүмдүүлүк, төрөлүү коэффициенти) баа берилди. Биз алынган маалыматтардын негизинде мүмкүн болгон талдоо үчүн варианттардын бирин көрсөтөбүз.

Биз таблицкага негизделген маалыматтарды сунуштайбыз. Кыргызстандын калкынын составын жана структурасын чагылдырган

Эми, эркектер менен аялдардын болжолдоолорун бириктирип, биз болжолдонгон жылдар үчүн пирамидасын курабыз:

Сурот. Жыныс жана жаш пирамида 2024

Биз таблицкага негизделген маалыматтарды сунуштайбыз. 4.6 Кыргызстандын калкынын курамын жана структурасын чагылдырган

Таблица 4.7.- Жаш курак топтору боюнча жашоочулардын санынын болжолу

Жаш тобу	Иш жүзүндөгү саны (2014)	болжолу		
		2019	2024	2029
Балдар (0-14)		2101078	2400985	2662593
Ата-энелер (15-49)		3252681	3470921	3803491
Чоң ата, чоң эне (≥50)		1083436	1267014	1450396
салыштырма салмак %				
Балдар (0-14)	32	32,65	33,60	33,64
Ата-энелер (15-49)	54	50,54	48,57	48,06
Чоң ата, чоң эне (≥50)	13	16,84	17,73	18,33

КОРУТУНДУ

1. Демографиялык процесстер калктын көбөйүү процесстери деп түшүнүлөт, ал тургай советтик демографиялык адабияттарда бул түшүнүктү чечмелөөдө эки жол болгон. Калктын кайра өндүрүшү сөздүн кеңири маанисинде калктын кыймылынын үч түрүн билдирген: табигый, аймактык жана социалдык. Популяциянын көбөйүү процесстерин тар чечмелөө бул түшүнүктү калктын табигый кыймылынын процесстери менен чектейт.
2. Кыргызстанда, мисалы, өнүгүп келе жаткан мамлекеттерде демографиялык саясаттын концепцияларына критикалык талдоо жүргүзүүнүн реалдуу милдеттеринин көз карашынан алганда, демографиялык саясаттын концепциясын кеңейтилген чечмелөөдөн чыгуу керек.
3. Экономиканын демографиялык процесстерге тийгизген таасири бир багыттуу (жалпы) жана циклдик. Узак мөөнөттүү тенденция жөндөмдүүлүктөрдүн жана муктаждыктардын жогорулашы менен, алардын структурасынын өзгөрүшү менен, акырында өндүрүштүк күчтөрдүн өндүрүштүк талаптарына жараша, өндүргүч күчтөрдүн прогрессивдүү өнүгүшү менен байланышкан. Циклдик термелүүлөр өндүргүч күчтөрдүн өнүгүүсүнүн жаңы этаптарына өтүү менен байланышкан, анда калктын басымдуу бөлүгү аларга ыңгайлашуу маселеси курчуп, төрөлүүнүн убактылуу төмөндөшүнө, өлүмдүн жана оорунун көбөйүшүнө алып келген. , миграциялык мобилдүүлүктүн жогорулашы жана анын структуралык өзгөрүүлөрү.
4. Өсүштүн жаңы сапатына өтүү менен байланышкан заманбап шарттарда анын негизги критерийи барган сайын салттуу макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн өсүшү эмес, адам потенциалынын өнүгүшү, атап айтканда калктын бир катар сапаттык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүшү (орточо күтүлгөн жашоо узактыгы, билим деңгээли, гендердик айырмачылыктарды эске алуу менен).

5. Мындан демографиялык потенциалдын сандык мүнөздөмөлөрү каралып жаткан мезгил ичиндеги төрөт курагындагы калктын санына туура келери келип чыгат. Демографтар бул эсептөөлөр үчүн аялдардын санын колдонушат, бирок төрөт курагында эркектер менен аялдардын саны болжол менен бирдей экендигин белгилей кетүү керек, бул бирдиктүү жалпыланган курактык структураны колдонууга мүмкүндүк берет. Демографиялык потенциалдын сапаттык мүнөздөмөсү калктын көбөйүү процессинин өндүрүмдүүлүгүн, башкача айтканда, табигый түрдө төрөт курагындагы бир аялга төрөлгөн балдардын санын аныктайт. Демографияда бул параметр төрөлүү көрсөткүчү менен аныкталат.

6. Демографиялык коопсуздуктун деңгээлине интегралдык баа берүү маселесин чечүүнү демографиялык коопсуздуктун айрым аспектилеринин чектик (критерий) маанилерин аныктоо жана негиздөө менен баштоо максатка ылайыктуу. Демографиялык практикада белгиленген же логикалык жактан түшүнүктүү баалоо критерийлери бар объективдүү көрсөткүчтөр бар. Булар баарынан мурда төрөттүн жалпы коэффициентин жана калктын таза көбөйүү коэффициенти камтыйт. Депопуляция коэффициенти, репродуктивдүү курактагы тургундардын жыныстык курамынын диспропорциялуулугу, калктын миграциялык өсүү коэффициенти жана мыйзамсыз миграциянын деңгээли нөлгө «байланган» чек арага абдан жакын катталган көрүнүштүн жоктугу. Карылыктын жана үй-бүлөнүн коэффициенттери бир аз субъективдүү, анткени алардын максималдуу критикалык маанилери демографиялык карылыктын орточо деңгээлине жана үй-бүлө калкынын минималдуу басымдуулугуна багытталган.

7. Депопуляциянын төмөн деңгээли калктын санына түздөн-түз таасирин тийгизет жана субъекттин мамлекеттүүлүгүнө коркунуч туудурат. Бул категориянын кыйыр таасири калктын аймагы боюнча бирдей эмес таралышы (жыштыгы) болушу мүмкүн.

8. Калктын карылыгы жана анын жыныстык жана жаштык оптималдуулугун жоготуу калктын структурасына таасирин тийгизип, жаш курагы, гендердик жана улуттук курамы боюнча терс көрүнүштөрдү (улгайган адамдардын көбөйүшү, тигил же бул гендердик категориянын басымдуулук кылышы) пайда кылат. , калктын моно-этникалык курамы). Карыган калктын фискалдык кесепеттери саламаттыкты сактоого, узак мөөнөттүү камкордукка, пенсияга жана экономикалык ишмердикке кеткен чыгымдарга байланыштуу.

9. Демографиялык коопсуздуктун абалына сандык жана сапаттык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкү көрсөткүчтөрдү тандоо зарыл: төрөлгөндө күтүлгөн орточо жашоо узактыгы; Депопуляциянын деңгээли; Ымыркайлардын өлүмүнүн көрсөткүчү; Табигый өсүү темптери; Калктын жалпы төрөлүү коэффициенти; аялдардын тукум улоонун таза коэффициенти; Демографиялык карылык деңгээли; эмгекке жарамдуу калктын демографиялык жүгү; Миграция калктын өсүү темпи.

10. Кыргыз Республикасындагы демографиялык кырдаалды төрөттүн, өлүмдүн жана табигый өсүштүн көрсөткүчү боюнча талдоо менен калктын динамикасынын негизги көрсөткүчтөрүндө оң тенденция бар экендигин белгилейбиз. Каралып жаткан көрсөткүчтөр боюнча Кыргыз Республикасындагы демографиялык өткөөл төрөттүн жана өлүмдүн көрсөткүчүнүн бир аз төмөндөшү менен байланышкан өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, ал эми акыркысы COVID-19 пандемиясына байланыштуу өсүштү көрсөттү.

11. Кыргыз Республикасынын 2010, 2015 жана 2020-жылдарга демографиялык абалы. абсолюттук туруктуу коопсуздук категориясына кирет, ал калктын депопуляциясынын, ымыркайлардын өлүмүнүн жана миграция балансынын төмөндөшү менен шартталган.

12. Региондун адамдык өнүгүү индексинин негизин ар бир адамга жекече түздөн-түз байланышкан көрсөткүчтөр түзүүгө тийиш, атап айтканда:

- билимдин жана сабаттуулуктун индекси (квалификациялуу эмгекке жетүү);
- узак жашоонун индекси (ишке жөндөмдүүлүгү);
- киреше (эмгектин натыйжасы);
- жумуштуулук индекси.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Өлкөнүн ичиндеги региондорду өнүктүрүүнүн индексин төрт көрсөткүчтөн турган орточо арифметикалык көрсөткүч катары түзүү ыкмасын сунуштайбыз. Бул индекс өнүгүүнүн салыштырмалуу көрсөткүчү болуп калат, бул биринчиден, аймактарды интеграцияланган көрсөткүч боюнча рейтингге коюуга мүмкүндүк берет, экинчиден, “идеалдуу” мааниден артта калганын көрсөтөт, үчүнчүдөн гана реалдуу өнүгүү деңгээлин көрсөтөт. аймактын. 2020-жылга карата Нарын облусунда эң төмөнкү өнүгүү индекси, кирешенин эң төмөнкү индексине байланыштуу. Региондордун (региондордун) социалдык-экономикалык өнүгүү индекстерин эсептөөдө биз сунуш кылган методология Кыргызстандын аймактарын рейтингде жана облустук администрациялардын ишмердүүлүгүн баалоодо колдонулушу мүмкүн.

2. Жупташкан коэффициенттердин матрицасын талдоо натыйжада пайда болгон у менен эки фактордун ортосундагы статистикалык маанилүү байланышты көрсөтөт: x_5 – калктын никеге туруу коэффициенти, x_7 – саламаттыкты сактоого кеткен чыгымдар, миллион сом. Анын үстүнө бул факторлордун таасири түздөн-түз, б.а. x_5 жана x_7 көбөйүшү менен төрөлүү да өсөт. Башка факторлордун таасири статистикалык мааниге ээ эмес, бирок алар бул таасирдин сапаттык картинасын көрсөтөт. Жакырчылыктын, жумушсуздуктун жана ажырашуулардын деңгээлинин өсүшү төрөлүүнүн төмөндөшүнө (тескери байланыш) алып келет, ал эми курулуп бүткөн турак жайлардын аянтынын көбөйүшү төрөттүн көбөйүшүнө (түздөн-түз) алып келет деп айта алабыз. мамиле). Серпилгичтик коэффициенттери x_5 факторунун сандык көрсөткүчтөрүн жогорулатууга багытталган чаралар

көбүрөөк пайда алып келерин көрсөтүп турат. 1000 калкка үй-бүлө түзгөн жубайлардын санынын бир пайызга көбөйүшү төрөлүүнүн 0,5 пайызга өсүшүнө алып келет. Саламаттыкты сактоого кеткен чыгымдардын жогорулашына жооп азыраак болот.

3. Өлүмдүүлүк, төрөт менен катар популяция теориясында эң маанилүү демографиялык көрсөткүч болуп саналат. Биздин эсептөөлөр боюнча, корреляциялык жана регрессиялык талдоо идеологиясынын көз карашы боюнча эң ылайыктуусу Кыргыз Республикасындагы өлүмдүн көрсөткүчүнүн эки факторлуу модели болуп саналат, мында аныктоочу факторлор болуп калктын жан башына орточо жылдык кирешеси саналат. жана жаратылышты коргоого мамлекеттик бюджет тарабынан белунген каражаттар. Мындан тышкары, модель курулган көз карандылыктын эркин мөөнөтүнүн маанисин көрсөтөт, анын семантикалык мазмуну х3 жана х9 факторлорунун нөлдүк маанилери менен 8,28%о барабар болгон жалпы өлүмдүн максималдуу мүмкүн болгон маанисин көрсөтөт. Бул ошондой эле калктын жан башына түшкөн кирешенин жана айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын тандалган көрсөткүчтөрүнүн маанилүүлүгү жөнүндө айтып турат, анткени алардын нөлдүк мааниси менен 2019-жылы Кыргыз Республикасындагы калктын өлүмүнүн жалпы көрсөткүчү 1,6 эсе кебеймекчу. Биздин эсептөөлөрүбүздүн практикалык мааниси Кыргызстандын калкын өнүктүрүү программалары жана демографиялык коопсуздугу үчүн жалпы өлүмдүн 0,27%га (жан башына орточо жылдык кирешенин 1%ке өсүшү менен) жана 0,14%га төмөндөшүн болжолдоого мүмкүндүк берет жана сунуштайбыз (айлана-чөйрөнү коргоого мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын 1 процентке көбөйтүү менен.

4. Миграция – адамдардын бир аймактан экинчи аймакка көчүүсү.

Биздин анализ төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

-- каралып жаткан факторлордун ичинен миграциянын деңгээли статистикалык жактан төмөнкү көрсөткүчтөр менен тыгыз байланышта: а) Кыргыз Республикасынын ИДПсынын деңгээли; б) Кыргыз Республикасындагы эмгек акынын деңгээли; в) жан башына орточо киреше жана г) жашоо минимуму;

-- Кыргыз Республикасынын ИДПсы менен Кыргыз Республикасындагыдай эле, ошондой эле Россия Федерациясында жана Казакстан Республикасындагы бул көрсөткүчтүн эмгек акынын деңгээлинин ортосунда чоң байланыш бар (бул факты бул республикалардан келип түшкөн акча каражаттарынын агымы суроо-талаптын көбөйүшү менен жөнөкөй эле түшүндүрүлөт). Кыргыз Республикасында);

-- Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын экономикаларынын интеграциясы маанилүү;

-- Кыргыз Республикасы Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын экономикасына бир аз азыраак катышат;

-- жогорудагы факторлор негизинен миграциянын деңгээлин аныктайт. Кыргыз Республикасынан Россия Федерациясына жана Казакстан Республикасына калктын агылып кетүүсүнүн учурдагы деңгээли 83% жогоруда аталган факторлор менен жана 17% моделде эске алынбаган башка факторлор менен түшүндүрүлөт. Эмгек акы экономикалык жактан активдүү калкка түздөн-түз тиешелүү категория болгондуктан, алынган натыйжаны төмөнкүчө чечмелесе болору айдан ачык: бүгүнкү мигранттардын жалпы санынын 83 пайызы эмгек мигранттары, ал эми калктын калган бөлүгүнүн мотивациясы. Кыргыз Республикасынан миграциянын социалдык, туристтик же жеке мотивдери бар.

5. Биз таза ургаачылардын көбөйүү ылдамдыгын эсептеп чыктык, ал кээде таза алмаштыруу коэффициенти деп аталат. Ал негизинен төрөттүн жана өлүмдүн берилген деңгээлинде аялдардын репродуктивдүү мезгилинде төрөлгөн кыздардын орточо санын чагылдырат. Анын негизинде муун алмашуунун (аялдын биринчи кызын төрөгөн курагы) маанисин эсептөө оңой. Кыргызстандын аялдар калкы үчүн бул көрсөткүч 2010-ж. төмөнкүдөй эсептелет: $T = 40,7696/1,4457 = 28,20$. 2015 үчүн $T = 42,38/1,516 = 27,95$.

Эсептөө маалыматтары каралып жаткан мезгил ичинде кыздардын төрөттүн таза коэффициенти 1,44төн 1,45ке чейин бир аз жогорулагандыгын көрсөтүп турат. Ошентип, аял популяциясынын репродукциясынын учурдагы абалы кеңейтилген деп эсептесе болот, анткени эки коэффициенттин мааниси бирден жогору.

Биздин эсептөөлөр төмөнкү сунуштарды берүүгө мүмкүндүк берет:

-- $R_0 < 0,4$ болгондо генерациянын узактыгын кыскартуу аркылуу калктын өсүшүнүн абалын жакшыртуу натыйжалуураак, ал эми $R_0 \geq 0,4$ болгондо төрөлүүнү жогорулатуучу чараларга артыкчылык берүү керек;

-- аялдардын “биринчи” кыздарынын калктын санынын көбөйүшүнө салымы “экинчи”, “үчүнчү” ж.б. караганда жогору;

-- 2010-2020-жылдарга. Кыргызстанда аялдардын таза репродукциясы 0,5 пайызга өсүп жана бул бир аз өсүштүн негизги фактору төрөттүн көбөйүшү болду.

6. Биз Кыргызстандын демографиялык өнүгүүсүнүн эң маанилүү фактору катары төрөттүн көрсөткүчүнүн болжолун алдык. Алынган маалыматтар эсептөөлөрдүн кийинки этабына өтүүгө мүмкүндүк берет жана калктын жаш категориясы жана жынысы боюнча болжолдоо үчүн негиз болуп калат. Бул Кыргыз Республикасынын социалдык саясатын ишке ашырууга бюджеттик каражаттарды так жана максаттуу багыттоого мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда болжолдонгон мезгилдеги аялдардын курамын жана түзүмүн талдоо менен, алгачкы 10 жылда кыз балдардын категориясынын салмагынын өсүшү күтүлүп жатканын белгилесе болот, бул төрөттүн жакшы көрсөткүчтөрү менен байланыштуу. Ата-энелердин үлүшүнүн туруктуу төмөндөө тенденциясы, акыры төрөттүн төмөндөшүнө алып келет. 50+

категориясы туруктуу өсүү тенденциясына ээ, бул Кыргызстандын калкынын жашоо сапатынын жогорулашы менен түшүндүрүлөт жана социалдык программаларга жооптуу тиешелүү түзүмдөр үчүн сигнал катары кызмат кылат. мамлекеттин социалдык-демографиялык саясаты. Репродукция жана эмгекке жарамдуу калктын пропорциясы жагынан калктын оптималдуу структурасы болуп эсептелет: а). жаш – 20% кем эмес, б). чоңдор 65% жана в). улгайган адамдар - 15% дан ашык эмес.

Ж.Бож-Гарньенин – Э.Руссеттин масштабы боюнча 2029-жылы Кыргызстандын калкынын аялдар бөлүгү деп айтсак болот. “демографиялык карылык” феномени пайда болгонго чейин болот. Калктын карылыгы биринчи кезекте төмөнкүлөрдү билдирет: - пенсиялык фонддорго басымдын күчөшү; социалдык жана медициналык кызмат көрсөтүүлөргө чыгымдарды көбөйтүү, иш менен камсыз кылуу көйгөйлөрүн жогорулатуу ж.б.

Кыргызстандын эркек калкынын санын болжолдоо үчүн негиз болуп калктын жана социалдык топтордун келечектеги өлчөмүн, жаш курагын жана жыныстык структурасын белгилөөнүн эң объективдүү жана бардык аспектилерин жана нюанстарын эске алуу менен жаш куракты жылдыруу ыкмасы саналат.

Прогноздун алгачкы 10 жылында эркек балдардын категориясынын салмагынын өсүшү күтүлөт, бул төрөттүн жакшы көрсөткүчтөрү менен байланыштуу. Эркек ата-энелердин үлүшүнүн төмөндөшүнүн туруктуу тенденциясы кооптонууну жаратат, бул акыр аягында төрөлүүнүн төмөндөшүнө алып келет.

50+ категориясы төрөттүн өсүшүнүн фонунда тынымсыз өсүү тенденциясына ээ, бул Кыргызстандын калкынын жашоо сапатынын жогорулашы менен түшүндүрүлөт жана социалдык программалар үчүн жооптуу тиешелүү түзүмдөр үчүн сигнал катары кызмат кылат. ошондой эле мамлекеттин социалдык-демографиялык саясаты.

Ж.Бож-Гарньенин масштабы боюнча-Э. Рассета, 2029-жылы Кыргызстандын калкынын эркек бөлүгү деп айтсак болот. ошондой эле «демографиялык карылыктын» биринчи жарчысы менен туш болот.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мукамбаев, Н.Ж. Төрөттүн 2026-жылга чейинки мезгилге болжолу (Кыргыз Республикасынын мисалында) [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев //Сб. илимий Тг. «Финансы илими Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жана тынчтык мезгилде Ата Мекенге кызмат кылууда» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын негизинде. – Новосибирск. – 9-октябрь, 2015. – Б.90-94.

2. Мукамбаев, Н.Ж. 2029-жылга карата аялдардын санын болжолдоо (Кыргызстандын мисалында) [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Илимий умтулуулар. – 2016. - № 23. – С.80 – 85.

3. Мукамбаев, Н.Ж. Кыргызстандагы аял популяциясынын репродукциясынын структуралык анализи [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Жыйнак. илимий тр. “Россия жана жаңы экономика: өнүгүүнүн негизги факторлору” аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдарынын негизинде. Новосибирск – 2016-жылдын 27-сентябры. – 93-97-б.

4. Мукамбаев, Н.Ж. 2029-жылга чейинки мезгилге эркектердин санынын болжолу жөнүндө. (Кыргызстандын мисалында) [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2017. - №3. – С. 30 – 35.

5. Мукамбаев Н. Ж. Экономикалык пайдалануу маселеси боюнча Кыргыз Республикасынын өнөр жайынын абалын баалоо жана болжолдоо максатында математикалык моделдөө [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Жыйнак. илимий тр. “Инновациялык экономика: теориядан практикага” аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдарынын негизинде. Новосибирск – 24–25-октябрь, 2014. – 1–2-том. - 467–469-бб.

6. Мукамбаев, Н.Ж. Региондорду рейтингдештирүү үчүн өнүгүү индекстерин колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // АГУПКСР Жарчысы. – 2017. - № 23. – С. 253 – 257.

7. Мукамбаев, Н.Ж. Кыргыз Республикасынын калкынын тышкы миграциясынын заманбап тенденциялары [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Илим жана билим: жаңы мезгил. – 2018. - № 2 (25). – С. 173 – 179.

8. Мукамбаев, Н. Ж. Демографиялык коопсуздуктун абалы жөнүндө Кыргыз Республикасы [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Илим жана билим: жаңы мезгил. – 2018. - № 2 (25). – 180–185-б.

9. Мукамбаев, Н.Ж. Кыргыз Республикасынын калкынын агып кетүү факторлору [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев // Илим жана билим: жаңы мезгил. – 2018. - № 3 (26) - 192-196-б.

10. Мукамбаев, Н. Ж. Негизги өндүрүштүк артыкчылыктар Кыргыз Республикасынын агрардык секторун башкаруунун категориялары [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев, И.Б.Мукамбаева // Бухгалтердик эсеп боюнча Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. Ал эми Борбордук Азия өлкөлөрүнүн аудиторлору. – 2020. – № 1 (28). - С. 77 – 81.

11. Мукамбаев, Н. Ж. Туруктуу өнүгүүнү башкаруу механизми Кыргызстандын айыл чарба тармагы [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев, И.Б.Мукамбаева // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2020. - № 3. – С. 289 – 296.

12. Мукамбаев, Н.Ж. Кыргызстандагы төрөт жана анын факторлору аныктоочу [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев, И.Б.Мукамбаева // Заманбап илим. – 2022. - № 4–2. – С. 91 – 97.

13. Мукамбаев, Н. Ж. Демографиялык коопсуздуктун тенденциялары Кыргызстанды аныктоочу [Текст] / Н.Ж.Мукамбаев, И.Б.Мукамбаева // Заманбап илим. – 2022. - № 4–2. – С. 97 – 102.

14. Мукамбаев, Н.Ж. Кыргызстандагы төрөттүн учурдагы абалы [Текст] /Н.Ж.Мукамбаев, И.Б.Мукамбаева, Б.М.Назарматова, Э.Ж.Лайлиева // «Илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүүнүн негизги багыттары» 15-Эл аралык илимий-практикалык конференция., - Хельсинки. - 18 – 21.

15. Мукамбаев, Н.Ж. Mukambaeva I.Kibets E., Lailieva E., Shambetova E., Mikhailin S 2023 International Conference on Smart Information Systems and technologies (4-6 May, 2023), Astana.